

Анелия Аврамова

Варлен Стронгин

Любовта на Михаил Булгаков

Първа глава

Класната дама ¹ от Саратов

Много от нас помнят Грибоедовата фраза от пиесата „От ума си тегли”, която героят изрича: „На село! При леля! В дълбоката провинция! В Саратов!” И тъй като думите „дълбока провинция” и „Саратов” са една до друга, уви, в съзнанието на някои читатели този град се е запечатал като глухо и затънтено място, макар че авторът има предвид саратовското село, където, всъщност, живее споменатата погоре леля.

В началото на деветнадесети век, когато в Саратов се заселва семейството на Татяна Николаевна Лапа, градът е третият по големина и значение (след Москва и Петербург) културен и промишлен център на Русия. Разположен на брега на красивата Волга, която по онова време все още не е замърсена от промишлени отпадъци, през лятото там можело да си отпочинеш не по-зле, отколкото на друг курорт — да се къпеш до насита в невероятно чистите води, да се печеш на пясъчните плажове, където пясъчинките са като отбрани зърна пшеница. Речното и търговското пристанище на Саратов са прочути из цяла Русия с обема на своите превози и с реда, който цари там. Уви, днешният Саратов се е изменил много оттогава, състарил се е, повехнала е архитектурата на неговите къщи, замрели са пристанищата, а Волга от средата на юли се покрива с неприятна зеленикава плесен, която убива желанието ти да се потопиш във водата. Местните жители предлагат на гостите на града да разгледат Радищчевата галерия и къщата-музей на Чернишевски. Старите търговски къщи, които са потънали в земята и са се

¹ Възпитателка в девическа гимназия или прогимназия в дореволюционна Русия.

наклонили на една страна, изглеждат на саратовчани толкова древни, че стават не толкова за живеене, колкото за снимане на филми за Русия от края на деветнадесети век.

Дойдох в Саратов, за да работя — вечерно време участвах в развлекателната програма в Двореца на спорта „Кристал”, а през деня се стараех да намеря следи от пребиваването на моята героиня в града. За свой помощник привлякох един много известен и уважаван в града човек, народния артист на РСФСР, Лев Горелик. Той се свърза с професори по литературознание в местния университет, но така и не можа да узнае нищо нито за Татяна Лапа, нито за нейните родители, нито за някакви пътувания на Михаил Булгаков. А може би, учените не са искали да разкажат за това на един чужд човек? Обаче на драго сърце и с гордост разправяха, че фамилията Бендер, прославена от Илф и Петров, е открита от писателите не в Одеса, а в Саратов. По време на разходка с туристически параход по Волга те спират в града, а на централната улица няма как да не забележат ярката табела на магазина, принадлежал някога на братя Бендер.

В библиотеката на местния университет аз успях да се сдобия с едни тежки сборници — „Всичко за Саратов” от 1908 — 1910 година, в които намерих фамилията на жителя на града Николай Николаевич Лапа и адреса, на който той и неговото семейство са живели. Бяха така любезни да ми направят ксерокопие на едно кратко интервю с Татяна Николаевна, взето от кореспондента на един от централните вестници. Находката не беше голяма, но аз не се предавах. Пред мен стоеше разпръснати по поречието на Волга град, със своята история и хора, имаше книги за Саратов, а през годините трудната и усърдна работа на изследователите на Булгаков ми даде възможност да науча много интересни неща за детството и младостта на Татяна Николаевна Лапа. Обясняваше се нейната странна фамилия, носеща в себе си, макар и далечни, прибалтийски корени — може би литовски или естонски. Жалко, че в ранните си произведения и в писмата до близките си, Михаил Афанасиевич много рядко споменава Татяна Николаевна, въпреки че многобройните му герои, по принцип, имат прототипи и това са много известни за времето си хора. Така например, барон Майгел от „Майсторът и Маргарита”, по всяка вероятност, е барон Щейгел, собственик на тухларна фабрика във Владикавказ, на кожарска в Беслан и на още една в Ростов. Явно младият Булгаков е смятал за неетично да описва жената, която е обичал безпаметно. Бихме могли да разберем Михаил Афанасиевич и неговото сърдечно и искрено отношение

към нея. Той се стреми да не засегне Таня, мисли за това, а не за трудностите на бъдещите историци или изследователи на неговото творчество.

„Никога не съм имала намерение да публикувам спомените си” — пише Татяна Николаевна в предисловието към книгата на един от тях.

Бабата на Татяна, майката на Николай Николаевич, е от бедно семейство, омъжва се за по-състоятелен човек, но, съпругът, както се казва, в един прекрасен ден заминава неизвестно къде и повече не посещава близките си. На бабата се налага да припечелва допълнително с шиене, да живее доста скромно, но тя успява образува всичките си деца. И момчетата, и момичетата завършват гимназии — кой министерска (7 общообразователни класа и 8-и педагогически), кой Мариинска — ведомствена на императрица Мария (7 класа). В техните учебни програми няма древни езици. Тези езици се преподават само в четири женски гимназии в Русия, при това без да ощетяват руския език, математиката или физиката. Бащата на Татяна Николаевна учи в университет в Москва, където се запознава с майка ѝ, Евгения Викторовна. Веднъж той довежда малката Таня в Москва, показва и града и я води в една от най-добрите женски гимназии в Русия, намираща се в дом №46 по средата на Большая Никитска улица, на половината път между Никитските порти и Кудринския площад. Таня е поразена от прекрасната сграда с неголям двор, който сякаш предпазва гимназията от уличния шум и суета. Но най-вече е поразена от лицата на гимназистките — сериозни и озарени. Таня даже малко завижда на строгата им и елегантна ученическа униформа и се учудва на техните разговори. На излизане от гимназията, девойките с увлечение обсъждат току що чутата лекция и с нескрит интерес разговарят за науката. Бащата на Таня ѝ обяснява това с факта, че съдържателката на гимназията е събрала плеяда от блестящи преподаватели, които истински обичат предметите си и водят лекциите толкова интересно, че след занятията очите на гимназистките искрят и лицата им са одухотворени.

— Съдържателката на гимназията разполага с най-добрите специалисти в Москва — казва Николай Николаевич на дъщеря си, — намират се и средства за достойно заплащане на тяхната работа. Помагат попечители.

— Та нали и в нашия град също имаме попечителски съвет — отбелязва Таня, — нима не може да се създаде такава гимназия?

— Нашите попечители не могат да се сравняват със столичните — въздъхва бащата и повежда Таня по успоредната на Большая Никитска — Поварска улица и ѝ показва шикозна четириетажна къща, построена от неизвестен за Таня камък, който

на външен вид и на пипане прилича на гранит. Таня е поразена от високите, направени от червено дърво и обковани с метал врати, в чиято основа е гравирана буквата „Ш”.

— Какво означава това? — интересува се Таня.

— Шлосберг — обяснява бащата. — Тук живее Шлосберг — най-богатият човек и най-щедрият попечител.

Тогава Таня не би могла даже да предположи, какво ще се случи със зданията, които е видяла. Разбира се, те, както и разположената на Кудринския площад двуетажна къща на Шаляпин, са реквизирани от съветската власт. Великият певец е потресен — защо му е отнет дома, та нали той никого не е ограбил, не е експлоатирал, изкарвал е парите си с труд — с пеене от висока класа, пеене, покорило света. Таня е чела разказа на известния писател и журналист Влас Дорошевич за първото идване на Фьодор Шаляпин в Италия. Местните познавачи на певческото изкуство събирали клакьори, които разбира се, срещу заплащане трябвало да освиркат руския певец. Когато разбрал за това, спокойният и обикновено сдържан Влас Дорошевич, много се възмутил:

— Как е възможно да се готви провал на един певец, когото вие никога не сте чували? — учудено се обърнал той към местните журналисти.

— А как е възможно въобще да се изпраща певец в Италия — родината на песента — възразявали италианците — това е все едно ние да докараме в Русия пшеница!

Между другото, концертът на Шаляпин минава изключително успешно, аплодират го даже клакьорите, наети с точно противоположната цел. По-късно Таня научава от вестниците, че Шаляпин, възмутен от отношението към него, е напуснал родината, лишила го от орден, от званието „заслужил артист на републиката”, явно, за него достойният и изпълнен с уважение живот е бил по-важен от тези награди. За лишаването на Шаляпин от звание и орден пръв се изказва младият поет Владимир Маяковски, в опита си да се приспособи към новото социалистическо битие.

Никой не знае къде изчезва Шлосберг, когото революцията заварва абсолютно неподготвен. За него, вероятно, предишният живот също е бил по-важен от шикозната къща, а и в Русия вече няма на кого да бъде попечител — едно след друго се закриват учебни заведения. Без да им мигне окото, болшевиките ликвидират женската гимназия, като един от символите на буржоазията, където не се преподава учението на Маркс и Енгелс. Но някои от оцелелите интелектуалци,

спомняйки си за тази гимназия, са се погрижили за самото здание, обявявайки го за паметник на архитектурата, който е под закрила на държавата — за това говори прикрепената към фасадата метална табелка.

...Таня изведнъж си спомня, че се е учила лошо, бягала е от час, за което баща и ѝ се е карал, а веднъж майка ѝ дори я е дръпнала за косата.

— Не я дърпай толкова силно — намръщено прошепва Николай Николаевич на жена си, — тя е още малка, това се случва с всеки на нейната възраст.

— Трябва навреме да ѝ дойде умът в главата! Сигурна съм, че и твоят баща се е държал строго с теб и те е научил на ред!

— И аз съм му благодарен за това, винаги ще му бъда благодарен — съгласява се Николай Николаевич — но аз вярвам в Таня. Според мен, тя прахосва времето си и пропуска часове не от мързел, а по-скоро от нарочно нехайство, иска да покаже, че е смела, не е като всички останали...Тази глупост ще ѝ мине. Дъщерята на управляващия Казионната палата ² няма право да се учи зле. Един данъчен инспектор, който е точен и добросъвестен човек, не може да отгледа безпътна и лекомислена дъщеря.

След тези думи Евгения Викторовна се изчервява. За разлика от мъжа си, тя оставя дрехите си, където ѝ падне, разчитайки, че прислугата ще ги прибере.

Следвайки нейния пример, Таня постъпва по същия начин. Всеки път, когато тръгва към пързалката, тя разхвърля дрехите си из стаята, опитвайки се да открие пуловера, спортната пола и топлите чорапи.

Леко заснеженият лед на пързалката е единственото място, където се чувства свободна и весела. Скитническият живот на семейството на Николай Николаевич, започнал кариерата си на данъчен инспектор в Екатеринослав, не се отразява добре на здравето на Таня. Тя се ражда в Рязан, после няколко години живеят в Екатеринослав... От люлеенето на люлките, които тя толкова обича, ѝ се завива свят. Така през лятото ѝ се налага да се ограничи с разходки в Потьомкинската градина. А освен това през летните месеци яде много диня. Майка ѝ ѝ казва, че тя е полезна, пречиства организма и през зимата Таня ще бъде с червени бузки, с цвета на динята... Поне по това да прилича на здравите жени от картините на Малявин. Тези рязански лелки са дебели и румени, а Таня в сравнение с тях изглежда тънка като вейка. Често цялото семейство се разхожда в Потьомкинската градина, Таня се притиска към майка си, която е много красива жена. Не, тя съвсем не се стреми да

² Губернско учреждение на Министерството на финансите в Руската империя след 1775 г.

бъде част от това красиво женствено излъчване, просто иска да покаже на околните, че тя е дъщерята на тази красавица и когато порасне също ще бъде привлекателна. Скоро някои от най-почитаните граждани започват да поздравяват Николай Николаевич и неговите близки. И в Рязан, където започва работа, и в Москва, живеейки в района на Сивцева Вражка, той често се кара с жена си за това, че всеки ден прекалено дълго стои в Казионната палата, отдавайки предпочитание на своята работа. Той смята длъжността на данъчния инспектор за една от най-важните в страната. Където и да работи, навсякъде строи нова Казионна палата — не само като здание, което да съответства на така авторитетното в страната финансово учреждение, а и като преустройва службата отвътре, подбирайки честни и предани на работата сътрудници. На първо място, това са честни хора, които осъзнават, че от тяхното изкуство да събират данъци и такси за градския бюджет, зависи благосъстоянието на всичките им съграждани. Не случайно Николай Николаевич нарича работата на данъчния инспектор „изкуство” (самият той не е лишен от артистизъм) и изисква точно и блестящо изпълнение на „ролята” от всеки свой служител.

— Казионната палата, както и театърът, започва от закачалката — казва той. — В Казионната палата и за служителя, и за посетителя трябва да бъде комфортно и приятно, както в един добър театър. В Муром местен търговец построил за гражданите театър с триста места, изградил малко, но изкусно копие на московския Большой театър — с партер, амфитеатър, балкони и ложи. И навярно, именно затова, в този театър е пълно със зрители. И най-добрите артисти от Москва никога не отказват участие там.

Николай Николаевич играе в градския театър на Екатеринослав, в пиесите на Островски. Той участва в любителските спектакли и точно неговата игра събира доста зрители. Преди началото на всеки спектакъл се продава портретът му. „Артистът Лапа — пет копейки!” — предлагат продавачките на билети на зрителите. Таня изпитва безумна гордост от театралните успехи на баща си, сърцето ѝ буквално спира от вълнение, когато в една от пиесите той прелъстява едра и богата търговка, а после, когато му се налага да прегърне партньорката си на сцената, неволно се оглежда за жена си. Майка ѝ начумерено наблюдава всичко това. Веднъж Николай Николаевич ѝ заявява, че са му предложили да стане професионален актьор.

— И ти какво — за миг изгубва дар слово Евгения Викторовна — съгласи ли се?

— Вече построих палатата, въдворих ред там — казва мъжът ѝ — един път се живее, Женья, защо да не се пробвам като актьор?

— Ако отидеш в театъра, ще те напусна — заявява Евгения Викторовна и Николай Николаевич се съобразява с това. Може би, не е искал да разруши семейството си и окончателно да захвърли работата си, в която влага душа и сърце.

— Разбирам те, Женья — казва той — ти ме обичаш и ме ревнуваш от почитателките, които непременно ще се появят, ако стана актьор, още повече ако играя роли на любовници. Но ти си учител, ти разбираш от характери и хора. Нима не вярваш в моята порядъчност?

Евгения Викторовна слага ръце на коленете си и навежда глава:

— Не те виждаме, нито аз, нито децата. През деня си на работа, вечер играеш в спектаклите си, а след тях — на карти. Този дяволски винт ³! Побъркал си се по него. Безразлично ти е дори здравето на децата. Таня е бледа, страда от мигрена.

— Това сега е много модерна болест. Из града се разпространява даже виц за нея. Един гражданин пита пристигнала от село жена: „Случва ли ви се да имате мигрена?“ — „Ами! — отговаря тя. — При нас нищо не се случва! Пълна скука!“

Таня случайно подочува този разговор и в спора заема страната на баща си. На нея много ѝ се иска той да стане истински актьор.

Понякога Таня ходи на гости на роднините в Москва и лелите — ревностни театралки — я водят в Большой театър на „Фауст“, „Аида“, „Травиата“... За да попаднат на представление на Шаляпин, те стоят на опашка даже през нощта. Гледат „Три сестри“ и „Вишнева градина“ на Чехов. Лелите гледат тези спектакли със зачервени от сълзи очи, спомняйки си за своите имения — отдавна заложени в банката и след това продадени. Там е минало тяхното детство. Таня им съчувства и, въпреки че не всичко в тези спектакли е разбираемо за нея, седи в креслото като вцепенена и не шумоли с програмата като другите деца, уморени от сложния за тях драматургичен сюжет. Таня мечтае баща ѝ да излиза на сцената заедно с актьорите, които тя обожава. Но майка ѝ само за секунда разрушава надеждите ѝ — и за себе си е била права.

Понякога наистина остра мигрена мъчи Таня. Тогава тази болест не се е лекувала с нищо. Веднъж тя случайно слага на слепоочието си кърпичка с одеколон

³ Вид игра на карти.

и мигрената изчезва. Таня е безумно щастлива от своята находчивост и решава, че може би в живота няма място за безизходица, няма такова положение, от което да не може да се намери изход, и по тази причина животът ѝ се струва радостен и безгрижен.

И ако почитателите на театралното изкуство в Екатеринослав забелязват способностите на самодейния актьор Николай Николаевич Лапа, то финансовите началници в Москва обръщат внимание на трудолюбието и верността към службата на своя данъчен инспектор. От Екатеринослав го прехвърлят в Омск, като управляващ Казионната палата. Преместването отнема седмица. През прозореца на влака пред очите на Таня се нижат безкрайни снежни поля, мяркат се замръзнали рекички и вирове. „Ето къде ще има простор за каране на кьнки”, — мисли си тя. Новите норвежки кьнки с извити върхове са опаковани в специална кошница и Таня проверява, дали тя е на мястото си. На пързалката изпитва не само радост от бързото пързаяне, а чувства, че организъмът ѝ се нуждае от физическото натоварване, свежият въздух я ободрява. Не ѝ се прибира от пързалката, и за да може за пореден път да отиде там, Таня е готова да пропусне часовете в гимназията, не я плаши даже неизбежното наказание в ъгъла или болезненото и унижително дърпане за косите. Но ето че това за пореден път е забравено: ледът се разстила пред нея и сякаш открива пътя към нов живот, все още неопознат и прекрасен.

Дребните битови проблеми бледнеят пред Танините мечти за бъдещето. Не я уморява продължителното преместване в Омск, старе се да не мисли за теснотията във влака. На гарата в Омск ги чака старинна покрита шейна.

— Само това ли има? — пита майката посрещация ги служител от местната Казионна палата. — Поне тарантас ⁴? Или файтон?

— Зима-с е! Снегът е до коленете-с! Студено е! — усмихва се служителят. — Само с шейна можеш да си пробиеш път в нашите условия!

Шейната скърца, подскача из снежните дупки, Тася държи баща си за ръката и двамата се клатушкат ту на едната, ту на другата страна.

— Къде отиваме-с? — интересува се служителят. — Направо към Казионната палата ли ще заповядате-с?

Николай Николаевич кима, но, когато вижда бъдещото си учреждение, видът му става суров.

⁴ Старинна пътна покрита кола.

— Това не е Казионна палата, а барака! — гневно отбелязва той. — Има ли наблизно някакъв по-приличен хотел?

— Че как иначе-с? — отново се разлива в усмивка придружаващият ги. — Прекрасният хотел на господин Зайцев! Потеглай! — обръща се той към кочияша.

Онзи рязко побутва конете и шейната, плъзгайки се по утъпканата улица, се накланя наляво. В шейната Евгения Викторовна изкрещява от страх. За Таня и Женка също е страшно, но те приемат това необичайно пътуване като развлечение.

Хотелът се оказва мръсен, с малки стаи. Да посрещне гостите излиза самият господин Зайцев — селянин в кожух, с огромни мустаци и чип нос и глуповато изражение на лицето.

— Ама че образ... — тихо казва Николай Николаевич. — Но засега няма къде другаде да живеем.

Евгения Викторовна се разпалва още повече, когато разбира, че в хотела няма вода, а я носят.

— Откъде? — интересува се тя.

— От Иртиш — реката-с — обяснява служителят от палатата. — Най-чистата вода, Николай Николаевич. А ние почистихме за вас стаи в палатата. Мислехме, че ще благоволите да живеете там.

— Ще строим нова Казионна палата! — казва Николай Николаевич.

А служителят се ококорва:

— А какво ще правим с тази-с?

— Ще я съборим — уверено произнася Николай Николаевич.

— Ама че в дупка попаднахме! — възкликва Евгения Викторовна, без да се притеснява от служителя.

— А ние живеем тук-с! — усмихва се смутено служителят и разперва ръце.

— Успокой се, Евгения! — обръща се към жена си Николай Николаевич. — Ние знаехме, къде отиваме. Тук ще мога да се изляя повече от където и да било другаде.

— А ние имаме и хубави големи къщи! — не се сдържа служителят, обиден за родния град. — Особено близо до крайбрежната улица.

— Благодаря, драги — омеква бащата. — А имате ли добри строители?

—Че как иначе-с? На самия губернатор строихме къща! На улица Анинска, наречена в чест на дъщеря му — добро и нежно момиче, обичаше да се разхожда по тази улица. Сега завършва-с учението си в Петербург.

Таня бързо свиква с малкото градче. Скита се край красивото имение, без да знае, че след известно време то ще стане историческо — тук чехите ще задържат адмирал Колчак и ще го предадат на новата власт, която след федерален съд незабавно ще разстреля този забележителен водач на флотилия и учен — гордост за Русия. И чак на стари години Татьяна Николаевна ще се запознае на черноморския плаж с красиво момиче, ще разбере, че то е родом от Омск, че участва в естрадната програма „На естрадата — омчани”, ще се разговорят, ще стане ясно, че се казва Любов Полишчук, че сега живее в Москва, че мечтае да напусне естрадата и да отиде в театъра, въпреки че заплащането в театрите е мизерно, но затова пък работата е сложна и интересна, ще изясни и най-любопитното нещо за себе си — че бащата на Люба и до сега работи в Омск като бояджия, че е потомствен работник — дядо му и прадядо му също са били бояджии.

— Да не би те да са построили Казийонната палата? — интересува се Татьяна Николаевна.

— А какво е това? — ще се намръщи Люба. — Не зная. Ето вижте, това модно японско списание. На корицата съм аз. Познахте ли ме?

— И още как! Вие сте много красива девойка! — ще я похвали Татьяна Николаевна, но ще се върне към спомените за Омск: — Живях там в онези години, когато бях по-млада от Вас. Не всичко, но Казийонната палата трябва да се запази, строеше се за векове напред. Нима не помните красивата сграда на площада?

— Вляво от областния комитет ли? — ще попита Люба. — С резбованите рамки на вратите и прозорците?

— Да, с резбованите — ще потвърди Татьяна Николаевна.

— С това да бяхте започнали — усмихва се Люба. — Тази сграда я е строил дядо ми, лека му пръст! А майка ми и баща ми са живи, слава богу! Баща ми е здрав. Още работи. А Вие каква сте по професия? Приличате на учителка!

— Почти отгатнахте — ще каже Татьяна Николаевна — работила съм в реално училище⁵ като класна дама.

— Преди революцията ли? — ще попита Люба.

⁵ В Германия, дореволюционна Русия и редица други страни – средно или непълно средно учебно заведение, в което съществена роля се отделя на предмети с естествена и математическа насоченост.

— Преди — ще кимне Татяна Николаевна. — Знаете ли на колко години съм вече?

— Душата Ви е млада. Очите Ви са живи, блестят — значи сте млада. Сега няма такива професии. И какви думи само: „дама”, при това и „класна”. Направо да полудееш! Обичам Омск, при минус петнайсет градуса ходя без шапка, не ми е студено. Но изкуството при нас не е толкова развито. В сравнение с Москва сме доста назад. Преборих се с много неща, но останах в Москва, ще намеря своето място, ще пробия! Такава топлина като тук си е истински дефицит за Омск. Тук се научих да плувам!

— А аз за първи път стъпих стабилно на кърките в Омск — усмихва се Татяна Николаевна. — По-рано едва сплитях крака по леда, но в Омск се развихрих.

— Може друго да нямаме, но лед имаме достатъчно! — въздъхва Люба и се обръща на другата страна.

А Татяна Николаевна мислено се връща в града на младостта си – там, където беше учила в гимназията и където часове наред неуморно се беше носила по леда с кърките, набирайки сила и женска привлекателност. Да се пързала я учеше едно момче на име Кеша. Тя беше запомнила само името му и неговата настойчива възискателност да не се държи за него, а да се пързала сама, без да се бои, че ще падне.

— Няма да се пребиете, госпожице! — казваше той на Тая. — Като начало, не се засилвайте много! Движете се равномерно.

— Но аз искам да се пързаям бързо! — решително казва Тая и се дърпа рязко от Кеша, с малки крачки бързо заситня по леда, интуитивно чувствайки, че трябва да се пързала по-плавно, едва не пада и се стряска, когато едната от кърките ѝ доста се разминава с другата, но се задържа на крака. След седмица Кеша вече с мъка я настига, а тя продължава да увеличава скоростта и той все изостава.

Бащата завършва строителството на новата Казионна палата и семейство Лапа се премества на втория етаж, в отредените за него стаи.

Спомените ще прекъсне Люба:

— Знаете ли, моят дядо ми е разказвал, че преди революцията е получавал повече пари, отколкото след нея. Това възможно ли е?

— Възможно е — отговаря Татяна Николаевна.

— А Вие от богато семейство ли сте?

— Е, не бих казала, че сме били богаташи, но баща ми печелеше добре, за сватбата ми подари голяма златна верижка.

— Богаташка! А аз нямам дори стая в Москва! Наистина, красотата също е един вид богатство. Много мъже ме заглеждат, а виж за брак и дума не може да става. Разбира се, това са хора без жилище, без родители, без връзки — обикновени хора. Е, Вие, може би, сте се омъжили за равностоен човек, състоятелен?

— За самостоятелен, но по отношение на мисленето — ще каже Татяна Николаевна. — А за пари не сме мислили.

— Значи, все пак сте били богаташи — ще се начумери Люба.

— Ние се обичахме — ще трепне гласът на Татяна Николаевна — от време на време изпадахме и в бедствено положение — гладувахме, живеехме, където ни попадне, където ни приемеха добри хора.

— Сега разбирам, защо съдбата Ви е отнесла не в Сочи или в Ялта, а в този затънтен, макар и черноморски град — ще каже Люба. — Завиждам Ви — Вие сте обичали. Не си мислете лоши неща за мен, не съм лекомислена. Мечтая си да играя в спектакли с най-добрите актьори, в най-интересните пиеси.

— Може би, мечтаете да изиграете Любов Ярова? — иронично ще отбележи Татяна Николаевна.

Изведнъж Люба ще стане, ще приседне по-близо до Татяна Николаевна и поверително ще я погледне в очите:

— Един стар театрален актьор ми е разказвал (а на него още преди войната му е разказвал преподавател от театралния институт), че най-добрият драматург в страната е Михаил Булгаков! Не съм чела нищо от неговите произведения, не ги издават, но актьорът ми каза, че има една много интересна роля за мен в пиесата „Квартирата на Зойка”. Не сте ли чували за такава пиеса?

Татяна Николаевна ще пребледнее. Откъм морето ще нахлуе свеж вятър, но въпреки това, ще ѝ бъде трудно да диша, един спазъм ще я стисне за гърлото.

— Какво Ви е? — ще се притесни Люба. — Да се преместим под тентата! Или да потърсим лекар?

— Няма нужда, мила. Скоро ще ми стане по-добре. Така е, защото рядко излизам на плажа, на слънце. Повечето от местните жители изобщо не се пекаат. И защо, когато можеш да направиш това, щом ти се прииска. А и смятат слънцето за вредно.

— Излиза, че не сте отгук. Разказвахте ми за Омск. Как не се сетих веднага? Интересно, как сте се озовали тук?

— Вече ми е по-добре, мила, а от моя живот едва ли някой се интересува, дори аз самата... Имаше любов..., но твърде отдавна... На мен самата ми е трудно да повярвам. Наистина, една жена ми писа писмо, че иска да ме посети. Може би, скоро ще започнат да издават Миша...

— Какъв Миша? — ще полюбопитства Люба. — Извинете, но няма ли да ми кажете фамилията си?

— Защо да крия, живяла съм честно — ще произнесе Татяна Николаевна, — фамилията ми е Киселхоф.

— А като казахте, че ще започнат да издават Миша, аз си помислих... Помислих си, че имате отношение към Михаил Булгаков. Понякога в живота се случват невероятни съвпадения. Случват се, нали!

— Случват се — ще се усмихне Татяна Николаевна и ще се обърне с гръб към момичето, за да не забележи то появилите се в очите ѝ сълзи.

Този разговор ще се състои почти половин век след времето, в което ние прекъснахме повествованието за живота на Татяна Лапа. А тогава нейният баща построява новата Казионна палата, тържествено я открива и данъчните инспектори заемат местата си около прясно боядисаните маси, в просторните и светли стаи. Казионната палата изглежда солидно, както подобава на едно сериозно учреждение, което е призвано да работи за благоденствието на страната. Вечерта, в чест на важното събитие вдигат банкет — с тържествени речи, сърдечни тостове, с обилно хапване и пийване. Разбира се, не пускат Тася на банкета, но тя знае, че на него ще хвалят баща ѝ. Двамата с брат ѝ, понагласени по случай празника, излизат на разходка по улица Анинска.

Те гордо крачат по централната улица, като водят на каишка породист ирландски сетер на име Рамзес, който им е подарък. Животът е спокоен и чудесен.

Скоро след това започва войната с Япония. Децата гледат от балкона на своя апартамент военния парад, казашкия галоп. Поскъпват малко продуктите. Но войната е далече от Омск, почти не повлиява на обичайния ход на живота, като изключим изпращането на войниците, съпътстващите ридания на близките им, пиянските прегръдки на новобранците и гръмките победни речи на офицерите.

В Омск Таня и Женка се сдобиват с още две братчета — Костя и Коля. Евгения Викторвна и бавачката се занимават с тях и обръщат по-малко внимание

на по-големите деца, които вече са в гимназията. Един дързък гимназист започва да ухажва Таня и ѝ подарява гимназиалния си герб с панделка. Таня се смущава — с такава проява на чувства, и то от непознато момче, се сблъсква за първи път и не може да измисли нищо по-добро от това, да захвърли герба настрани. След това Женка се скарва на Таня и даже я удря, тъй като е обещал на това момче, че сестра му ще приеме герба и ще благодари за подаръка. Но скоро караницата е забравена. В паметта се е запазил само споменът как през зимата, в най-суровия студ, когато небето става сиво и от хоризонта се стели мъгла, а под краката скърца сняг, на Таня и Женка им нахлузват топли ескимоски с качулки. Децата се смеят и с радост обличат тези одежди.

Николай Николаевич се старае близките му да усетят, че не живеят в някаква дупка, че всяко място има своята прелест и от човека зависи, как ще подреди живота си, където и да е. Той прави цветна леха — през лятото в нея пламтят карамфили и шибои радват очите. Веднъж той настанява семейството си в два тарантаса и потеглят през голата степ. Домочадието не крие удивлението си, докато пред очите му не се откриват два чудесни оазиса — две езера, Рибарското и Тихото, като в едното от тях плуват лебеди. В средата на Тихото езеро се възвишава Синюха планина — тя е тънка в основата си и прилича на чаша за вино. Те започват да идват тук често. Отсядат на самия бряг на езерото, в дома на познат земемер. Недалеч киргизи разпъват своите живописни юрти.

Таня заварва киргизите такива, каквито са били в началото на деветнайсти век — спазващи националните традиции и обичаи. Киргизите държат конете си в заграждения. А когато ги пускат на пасището, Таня и Женка ги галят по гривите и се учудват, че дивите животни изобщо не се страхуват от хората.

— Усещат, че няма да им сторим нищо лошо — обяснява поведението на конете Женка — при това са и полезни, дават кумис ⁶. Виж само, мама как напълня от него.

Наистина, слабичката Евгения Викторовна видимо напълнява. Николай Николаевич добродушно се шегува с прекомерното увлечение на жена си по новата и „полезна“ напитка.

— Няма вечно да живеем близо до тези чудесни коне — казва ѝ той — трупай килограми в запас. Нямам нищо против!

⁶ Ферментирало кобилешко мляко

Николай Николаевич Лапа е не само делови ковчежник. И макар че прекарва дълго време на работа, той винаги намира точното време да се полюбува на природата, учи и децата си да общуват с нея. Обича в къщата му да царят веселие, смята, че то разнообразява и удължава живота. Често извежда семейството на пикник, кани на гости приятели и близки. Прекарва лятото със семейството си на вилата в село Захламино, в една местност, наречена Боровка, като смята, че получената в ранна възраст закалка, по-късно ще бъде от полза за децата. Може би, тя наистина е помогнала на Таня да оцелее в най-трудните студени и бедни години, които ще настъпят, но за които тогава, слава Богу, все още никой не си е помислял.

Бащата толкова добре е уредил делата в Казимонната палата на Омск, че го повишават и го прехвърлят в Саратов. На сбогуване колегите му подаряват комплект сребърни прибори за хранене за дванайсет души, а преди това, на конгреса на данъчните инспектори, след края на който се слага маса за сто човека, Николай Николаевич получава като подарък две скъпи китайски вази и сребърен самовар. На тези вечери пускат вече порасналите Таня и Женя и те могат да се налудуват на воля. Тичат покрай масите и никой от гостите не ги мъмри. Таня разбира, че за това отношение към тях, заслугата е на бащата им — за безупречната си служба той получава високото звание „действителен статски съветник”⁷.

От Омск до Самара Евгения Викторовна и децата пътуват с влак. На гарата ги посреща бащата и поднася на майката букетче момини сълзи, като искрен жест на нежност — нещо, което за Таня е израз на истинска любов, неподвластна на времето и обстоятелствата, когато семейството е здраво и се гради не върху пресметливост и изгода, а върху уважението и любовта, възникнали още на млади години. Таня се радва за родителите си и мечтае да срещне такъв човек, с когото да живее цял живот в мир и любов, без спорове и конфликти, но ако все пак възникнат такива, да бъдат потушавани незабавно — хората трябва да умеят да си прощават взаимно слабостите.

От Самара до Саратов плават на голям и удобен параход. Таня и Женя много бързо успяват да се почувстват уютно на него, веднъж дори се промъкват в машинното отделение и виждат хора с мръсни и опушени лица, изпоцапани с мазут. Видът им прави силно впечатление на Таня. Тя съзнава, че все пак някой трябва да

⁷ В руската империя до 1917 година, граждански чин от четвърти клас, лицата, имащи този чин заемат високи длъжности – директор, губернатор, градоначалник и пр.

работи в машинното отделение, но от това не ѝ става по-леко. И внезапно я обзема страх при мисълта за това, че тези и подобни на тях хора ще поискат един ден да променят своето положение, ще искат да се разхождат и да отпочиват на палубата, както близките на Таня и другите господа. „Може би си струва на работниците да се заплаща по-добре за тежкия труд, за да могат след това да си отпочинат добре и както подобава” — мисли си тя. По онова време в гимназиите вече се носят революционни настроения, но Таня не вниква в същността им.

Животът в Саратов е съвсем различен от този в Омск. За разлика от суровия Иртиш, Волга поражва със своята красота и задушевност. Най-добрите артисти и театри гостуват в града. Бащата остава верен на своите убеждения и традиции. Той и в Саратов започва да строи нова Казийонна палата, с апартамент за семейството на управляващия. До тогава те живеят в немски хотел — най-добрия в града. В апартамента към палатата Таня има своя стая — скромна, но удобна. Из цялата гостна висят окачени килими — това е едно от увлеченията на баща ѝ. Той особено много цени докараните от околностите на Омск ръчно изработени киргизки килими, грубовато изтъкани, но впечатляващи със своеобразието на шарките си и с изключителната си здравина.

— Те ще ни надживеят — подмята веднъж той на жена си.

— Не говори така пред децата, целият живот е пред тях.

— Права си, Женя — съгласява се Николай Николаевич — но аз няма да живея много дълго. — Той навежда глава и въздъхва. — Твърде много добрини съм направил, а такива хора Господ ги обича и ги прибира при себе си.

— Говориш глупости! — възмуцава се Евгения Викторовна. — Не го слушайте, деца! Вървете да си играете! Таня, а ти посвири. Обичам да слушам как свириш на роял...

Тя млъква, размишлявайки върху думите на мъжа си. И макар отстрани да изглежда, че животът си тече плавно както преди, всъщност, даже във въздуха се усеща напрежение, хората са станали по-нервни и нетърпими един към друг.

По думите на писателя Константин Федин, „в града имаше голям булевард с два цветни къта и градска градина в английски стил с павилиони, в които се ядеше сладолед с мелхиорови ⁸ лъжички, с къщичка, където се пиеше кумис и йогурт. Алеите, засадени с люляци и липи, брястове и тополи, водеха към дървена естрада, построена във вид на раковина. Всяка неделя там свиреше полкови оркестър.

⁸ Мелхиор – сплав от мед и никел.

Целият град идваше тук на разходка, хора от всички съсловия, от всички възрасти. Булевардът се казваше „Липите” и под това име влизаше в биографията на всеки жител на града, независимо от възрастта му... Напред-назад по алеите бавно се разхождаха и утъпкваха пътеките безброй двойки, които едва се разминаваха и наблюдаваха, как в павилионите отварят лимонада...”

В първите дни след пристигането им в Саратов паркът силно привлича Таня и Женя, но скоро им става тясно, особено на алеите, където важно се разхождат жителите на града. А да ги наблюдава човек всеки ден е твърде скучно...

На площада до университета всяка неделя и на всеки празник има народно веселие, събира се по-обикновена публика, младежи пеят под съпровода на закачливите саратовски хармоники: „Плувах нагоре, плувах надолу. Мотаня има къща с корниз...” Целият площад шуми, кипи, като увлича тълпата в един далечен свят, където всичко е украсено, подправено, измислено, в свят, който го няма и чието съществуване е толкова по-сигурно, колкото по-малка е приликата му с истинския живот. Там има и паноптикум, където лежи восъчна Клеопатра, и жива змия, която ту полазва по красивата ѝ пищна гръд, ту се отдръпва. Има и панорама, която показва потапянето на храбрия крайцер „Варяг” в дълбините на океана. Има и Жена-паяк, Жена-риба, Човек-аквариум, театър на превръщането на мъже в жени и обратно, татър на лилипутите, хиромант или гадател на миналото, настоящето и бъдещето, американски биомкоп, орангутан, факир...

Таня, увлечена от пъстротата на зрелището и виковете на хората, приканващи посетителите, изобщо не може да реши, за какво да похарчи парите си – за Клеопатра, крайцера или орангутана, но колкото повече мисли за това, толкова по-фалшиво и примитивно ѝ се струва всичко, което се случва на площада и в крайна сметка без съжаление го напуска.

Вниманието на Таня привлича снажен младеж, който стои встрани от суетата на панаира. На раменете му е наметната куртка, което отличава възмъжалите ученици в техникумите от тези в гимназиите, реалните и търговските училища. Таня се приближава към него и без каквото и да е скрит умисъл, а просто от интерес към историята на Саратов, го пита:

— Не съм отгук. Разказват, че първоначално Саратов се е намирал на левия бряг на Волга, а след това е преместен на десния. Каква е причината? Знаете ли?

— Не — свива рамене младежът. — Саратов винаги е бил благосклонен към бунтовниците. Жителите са се предали без бой на Степан Разин, и гарнизонът

веднага се е подчинил на Пугачов. Тук се е родил и е живял Чернишевски. През 1893 година той се е върнал в Саратов от изгнание и същата година е починал. Между другото ще ви покажа каторжния затвор. Там са затворени предимно политически престъпници!

— Жал ми е за всички затворници — признава Таня.

— А вие къде сте родена? — интересува се младежът.

— В Рязан.

— Рязанка значи — пренебрежително отбелязва той.

— Живяла съм там, когато съм била съвсем малка — спокойно, без да се оправдава, казва Таня. — От това, което ми е разказвала майка ми, знам, че градът не е бил голям, но е впечатлявал с изобилието си от красиви църкви. Запазили са се и останки от крепост, построена през тринайсти век. Фрагменти от стени, зъбери. В центъра на града е имало църква от дванайсти век, а близо до нея — голям надгробен паметник, княжеска гробница. Имало е и Архангелски храм. Но най-красивият и големият е бил Успенският катедрален храм, построен от майстор Яков Бухвостов — истинско чудо на архитектурното изкуство. Моят разказ сигурно ви е скучен?

— Че защо — усмихва се младежът — сериозно говорите, като голямо момиче.

— Скоро завършвам гимназия — обижда се Таня — ще ставам класна дама.

— Значи се стремите към медал.

— С уроците се справям горе-долу, но за изпита се готвя денонощно. А в Рязан са се оженили майка и татко. Не помня този град, но го обичам. Харесвам рязанските приятели на татко. Те често го посещават. Спокойни, разбрани хора са.

— Че как да не са. Татарите са ги тъпкали с векове, дори кримските, след това са ги присъединили към Москва без много усилия. Те исторически не са свикнали да живеят свободно, самостоятелно, без да са под нечия опека.

— Знаете много неща — хвали го Таня.

— Само някои — небрежно отбелязва той. — Значи няма да дойдете с мен в каторжния затвор?

— Не, няма — уверено казва Таня — днес трябва да се прибера по-рано, татко каза, че довечера може да има погром, опасно е да се разхожда човек по улиците.

— Тръгвай тогава, рязанке! — подсмива се младежът и като понамества куртката си, тръгва по паважа.

Младежът предизвиква интерес у Таня с привидно небрежния си вид и необичайния си начин на мислене, тя няма нищо против да се срещнат още веднъж, струва ѝ се, че дори в блъсканицата на „Липите“ изобщо не би ѝ било скучно и никак не би се срамувала да се покаже с него.

Погромът се състои на следващия ден. По улицата върви тълпа хулигани с ниско нахлупени на челото каскети, някои носят икони, други пръчки или железни лостове. Рушат еврейските къщи, като явно предварително са научили адресите, разграбват еврейските магазини, бият евреите... Таня излиза от гимназията с приятелката си — еврейка с фамилия Майерович. Тя се свива от страх:

— Могат да ме убият, Таня. В най-добрия случай — да ме изнасят или осакатят. В Саратов, разбира се, погромите не могат да се сравняват с кишиневските, по-скоро са за сплашване на евреите и за самоизразяване на руския дух. В Кишинев не проявяват милост към никого, тук могат само да те постреснат, но пак е страшно!

Таня кани приятелката си вкъщи, още повече, че живее близо до гимназията. Минават набегом няколко стотин метра и хлопват след себе си заветната врата.

А когато положението навън се успокоява, приятелката на Таня си тръгва към къщи.

Таня се радва, че в Саратов се организират дружини за съпротива срещу погромаджиите, съставени изцяло от руснаци, но някои неща я учудват: защо полицията не е на страната на тези дружини. По-късно, през октомври 1905 година, по време на голям погром срещу евреите е задържан един данъчен инспектор от Казийонната палата на баща ѝ, заедно с бойна дружина, която стреля по погромаджиите. Полицаяте не намират оръжие у него, но има свидетел, който твърди, че е видял как данъчният инспектор стреля и ранява в тълпата един каруцар. Освен с тези показания, полицията не разполага с нищо срещу инспектора, а и дружинниците при разпитите казват, че той не е един от тях. Бащата на Таня отива да се срещне с началника на градската полиция, за да ходатайства за своя подчинен. Молбата на бащата не попада на началника, но той все пак обещава да разгледа случая. Поради липса на доказателства за участие в бойните действия инспекторът е обвинен в участие в улични безредици и е изпратен на заточение за три години. Таня е поразена от това решение. След години тя ще разкаже тази история на

бъдещия си съпруг, когато той започва пиесата „Самоотбрана”, но от трагична история при него тя се превръща в комична и много смешна сцена, може би защото тогава той е все още твърде млад.

Къщата, където живее семейство Лапа има двор. Там, както и в Омск, Николай Николаевич отглежда цветя. Опитва се да научи децата си да обичат природата, да усещат красотата. В най-отдалечения край на техния парцел има малка къщурка. В нея живее съвсем тих и незабележим човек. И изведнъж през 1905 година тази къщурка едва не излита във въздуха от силен взрив. В дома на семейство Лапа са изпотрошени стъклата на прозорците, дори излита една рамка, а Евгения Викторовна едва не припада от страх и едва не изпуска малкия брат на Таня, наскоро родения Владимир. Къщурката се запалва. Тихият съсед се оказва революционер, пълнил с барут бомби за приятелите си, които обикновените хора наричат бомбаджии. Николай Николаевич се отнася доста отрицателно към бомбаджиите, тъй като смята, че животът няма да стане по-добър за сметка на човешки жертви и кръв. Той решава да разсее децата от спомена за тази история и през лятото ги завежда на почивка по-далеч от града, в село със странното име Разбойщина. Селото не им харесва. Неподдържано и диво място. Следващото лято Николай Николаевич заминава в немската колония, разположена отвъд моста. Там живее немецът Шмид, много деен и разумен човек. Той има разкошна къща с цветна и овощна градина. Шмид е купил земята около Разбойщина — голям парцел с езеро, построил е там къпалня и вили, които дава под наем, дори дава коне за разходки до града и обратно. Николай Николаевич наема от Шмид една хубава вила. Това е чудесно място за разходки на изключително чист въздух. И до гарата е близо – на два километра. Всяко лято сестрите на Николай Николаевич — Соня и Катя, започват да идват на гости.. От Рязан те са се преместили в Москва заедно с дядото и бабата. Леля Катя се е омъжила за адвоката Сергей Язев. Родила им се е дъщеря на име Ирина.

Животът се състои от различно преплетени човешки съдби, така че нищо чудно, че това се случва. Рано или късно Таня трябва да пристигне в Киев. Леля Соня се е омъжила за полковник Давидович. Те са се преместили в Киев заедно с бабата и дядото, който скоро след това умира. Живеят в хубав просторен апартамент на улица „Болшая Житомирская”. От големите украински градове Житомир е най-близкият до Киев, и явно затова улицата е наречена в негова чест, а и защото там прекарват остатъка от живота си офицерите в оставка (между другото,

и след Великата Отечествена война на офицерите в оставка е разрешено да живеят в Житомир — не знам дали като продължение на традицията или просто съвпадение, сигурно второто). След това и леля Катя заедно с Ира се мести в Киев. Там се събира цялото семейство Лапа, без тези, които живеят в Саратов. Таня не може да не посети роднините си поне веднъж. Тя пристига в Киев след като завършва гимназията, за да срещне съдбата си.

Татяна расте буйна и непокорна . Разглезва я майка ѝ — тя е родена в бедно семейство и смята за чудесна възможността да не се занимава с онова, което могат да направят другите вместо нея. Понякога се случва Таня да си дойде от гимназията, да хвърли връхната си дреха на дивана, а майка ѝ да каже: не я прибирай, прислужницата ще свърши това; не се знае как ще се подреди животът ти, докато обстоятелствата го позволяват — не прави нищо.

Спомнете си писмото на Тамара Тонтовна Малсагова. Всъщност, тя не отговори на нито един мой въпрос. Уви, старостта кара хората да виждат детството такова, каквото им се е сторило по-късно и запазилите се в паметта откъслечни случки често биват обобщавани и дават невярна картина за поведението и времето. Ако попитате Татяна Николаевна, когато, вече на преклонна възраст, дава първото си интервю, за съдбата на немца Шмид (от когото семейството ѝ е наемало вилата), едва ли би ви отговорила, просто не би си спомнила. Дали са го изселили от Саратов, като всички немци от Поволжието? Дали е умрял? И от естествена смърт ли? Паметта заличава онези случаи и срещи, които с времето са станали незначителни. Затова пък запазва ярките лични моменти. Как Таня е бягала от гимназията, как баща ѝ е идвал да я взима от пързалката в Търговския клуб и след това я е наказвал. Тя не е спорила и покорно е стояла на колене в ъгъла. Но не си е взимала поука. Когато вечер си е била вкъщи, тя е чела онова, което баща ѝ ѝ е забранявал: „Извори на щастието” от Вербицка, повестите на Арцибашев, а от разрешените – Гогол и Тургенев. Баща ѝ смятал, че ѝ е рано да чете романи за любовта.

Той бил много строг, но лесно му е минавало. И причината за това, вероятно, е актьорската жилка, която носи в себе си. Както винаги той работи много, но и в Саратов играе в любителски спектакъл в театъра „Чернишевски”. Таня също участва там в масовката. В спектакъла „Василиса Мелентиева” възкликва: „Царят идва! Царят идва!” и от страх пред царя и публиката това възкликание прераства във вик.

А майката, макар и добродушна по характер, често шамаросва дъщеря си.

— Защо, мамо? — показвайки привидно разкаяние, през сълзи пита Таня.

— Погледът ти е игрив! Омайваш мъжете с него! — сърди се Евгения Викторовна.

— Просто пораснах вече, мамо — оправдава се Таня.

— И баща си не слушаш. Той ти забрани да ходиш в театъра, а ти си все там!

— Но нали ходя безплатно, с приятелка. Тя е дъщеря на собственика на театъра Очкин. Колко опери съм изгледала! Нима това е лошо?

— Баща ти знае по-добре — не се отказваше Евгения Викторовна, — дъщерята на един действителен статски съветник може поне да си купува билетите!

Таня завършва министерската гимназия в Саратов и, тъй като е наградена с медал, получава званието домашна учителка и домашна наставница, а при желание да продължи образованието си, има право да кандидатства за Висшите женски курсове. За да постъпи в женския медицински институт трябва да положи допълнителен изпит към мъжката гимназия. Тя започва работа като класна дама в реално училище.

Ученичките в реалното училище смятат класната дама Татяна Николаевна за вещица — само дете не лети на метла, иначе знае за тях толкова, колкото може да знае само нечиста сила. Но работата съвсем не е в магьосничеството. Просто понякога тя влиза в тоалетната на преподавателите, която е разделена от общата тоалетна със стена, не достигаща тавана. Затова в междучасията неволно чува разговорите на ученичките и се учудва, че момичетата могат да обсъждат дори такива подробности, които по-големите гимназисти никога не биха посмели да изрекат на глас. Госпожа Елизова, например, с опиянение разказва, как е учила на любов един неопитен гимназист, как той се е смущавал и плашил от всяко нейно предложение.

Разказът ѝ предизвиква всеобщ кикот сред момичетата. Госпожа Куркина пък се хвали със своя кавалер, който я бутнал в храстите и така бързо и ловко я разсъблякъл, че тя не забелязала, как останала както майка я е родила, че той цяла нощ не слязъл от нея, а тя летяла из облаците, щастлива, и ѝ се струвало, че най-близката звезда е на една ръка разстояние и тя би могла да я хване, ако не ѝ пречел възкачилият се върху нея кавалер.

Две от ученичките — Наседкина и Орлова, брюнетка и блондинка — се смеят на родителите си, които ги пускат заедно навсякъде, а те само това и чакат. Те са доволни, тъй като са се научили да си доставят удоволствие една на друга не по-зле,

отколкото младеж и девойка и освен това са спокойни, че няма да забременеят, за разлика от госпожа Нечаева, която е в „положение” вече втори месец. В отговор госпожа Нечаева се разсмива и казва, че не се страхува от аборт, а засега си доставя удоволствие с който си иска и както и колкото пожелае.

Поначало ученичките не се страхуват от класната дама, чиито задължения са да следи за реда по време на занятията. Самата тя е още съвсем млада и някои от ученичките са едва ли не два пъти по-едри от нея. Преподавателят по Закон божи веднъж пита ученичките: „А къде е вашата класна дама?” и когато вижда Таня — толкова крехка и младичка, се разсмива: „Как изобщо се справя тя с вас?!”

Но Таня скоро ще прояви характер — нещо, което така или иначе би станало, независимо от подслушаните в тоалетната ученически откровения.

Волево лице, гъста, късо подстригана коса, големи сиво-зелени очи, меко очертани плътни устни, целеустремен поглед, женствено, земно излъчване. Тя разбира, че е приключил безгрижният домашен живот и е започнала работата с хора, които не познава и чийто морал не изповядва. Напразно родителите ѝ я смятат за дете. Тя вече е пораснала толкова, че е готова да обича, но само някой достоен човек, интелигентен, умен и, разбира се, който също би я обичал.

На следващото занятие тя настанява на различни чинове Наседкина и Орлова, те с недоумение сменят местата си, а до ушите ѝ достигат обидните думи: „Вещица! Истинска вещица!” Тя събужда прикрилата с ръка очи госпожа Куркина. „Отивайте си вкъщи и се наспете! — нарежда Таня. — И учете повече, това ви е необходимо повече, отколкото на другите ученички. Не можете да стигнете звездите в небето!” Нечаева моли да отиде до тоалетната, прилошало ѝ е. „Изяла съм нещо развалено” — обяснява ученичката на класната дама, но Таня не проявява съчувствие. „Обърнете се към гинеколог” — съветва я тя. Отначало устата на госпожа Нечаева увисва от удивление, а след това злобно изрича: „Вещица! Същинска вещица! До всичко се добира!”

И все пак в класа настъпва ред, ученичките се страхуват от „вещицата” и спазват приличие. Таня, доволна от момичетата, радостно им се усмихва. „И все пак може и да не е вещица” — шепне Наседкина на Орлова, но не се решава отново да седне на един чин с приятелката си.

Идва ваканцията. В разказа си ние избързахме с една година напред. В Киев Таня е била миналото лято, през 1908 година. Пристигнала е покана за гостуване в

Киев от леля Соня. Тъй като няма свои деца, тя много обича племенницата си и моли брат си: „Пусни Таня да дойде при мен”. Бащата пита дъщеря си:

— Искаш ли да отидеш?

— Искам — уверено отговаря Таня.

И, ето че за първи път през живота си, тя се отправя на самостоятелно пътуване с две прекачвания — в Тамбов и Воронеж. Николай Николаевич, разбира се, се притеснява, но след кратък размисъл казва на дъщеря си:

— Вече си голяма. Може да отидеш.

Втора глава

Саратов – Киев – Саратов – Киев

Лятото на 1908 година, през ваканцията. Таня за първи път отива в друг град сама и ѝ се иска да изглежда в очите на околните като голямо момиче, за което това пътуване е обичайно и изобщо не я плаши. Тя си спомня разказа на един от подчинените на баща ѝ данъчни инспектори за това, как той пренасял с влака голяма сума пари. Сложил ги в обикновен ленен чувал, когато се качил във влака го метнал на горния рафт и се престорил, че е забравил за него, че този чувал няма никаква стойност. Всички пътуващи така и решили и, макар сред тях да имало хора, които не вдъхвали особено доверие и, може би, обичали да попипват, те също забравили за него. Само когато си лягал да спи, инспекторът взел чувала, посмачкал го, като възглавница, и го сложил под главата си. Приблизително по същия начин постъпва с куфара си и Таня. Тя небрежно го пъха под седалката, като се преструва, че той изобщо не ѝ е ценен, сякаш не е пълен със скъпи вещи, а със слама. При прекачването наема за пренасянето му носач и гордо върви пред него, убедена, че той няма да се измъкне с нещата ѝ. На кондуктора тя поръчва чай със сметана. „Чаят е много рядък” — строго отбелязва тя и той ѝ носи друга чаша с достатъчно сметана. Тя се държи смело, с охота и уверено разговаря, но това коства доста усилия и понякога сърцето ѝ примира от страх. Най-много момичето се плаши, че мъжът на леля Соня няма да я посрещне на гарата — ще сбърка вагона или ще закъснее. Но чичо Витя се оказва рядко точен човек и когато Таня слиза от влака, той е вече там и взема багажа от ръцете ѝ. Те наемат файтон и потеглят към улица

„Болшая Житомирска”. Леля Соня е изключително щастлива от пристигането на племенницата си. Приготвя празничен обяд, разпитва я как са Николай Николаевич и Евгения Викторовна, интересува се за здравето на децата им. Таня едва успява да отговори на всичките ѝ въпроси. В разгара на разговора в стаята влиза съвсем обикновен на външен вид младеж и поздравява гостенката.

— Запознай се, Танечка. Това е Миша. Ние с майка му, Варвара Михайловна, сме учили заедно във Фребелевския институт и оттогава сме приятелки.

— Чувала съм нещо за него — вяло отбелязва уморената от две денонощия път Таня.

— Нима не знаеш за Фребелевския институт — учудва се леля Соня, — там учихме новите методи за предучилищно обучение. Варвара Михайловна има много хубаво и забавно семейство. Миша е най-голямото ѝ дете. Той също завърши гимназия. Къде ще кандидатстваш, Миша?

— В медицинския факултет на императорския университет. В първи курс — измънква младежът — в университета „Свети Владимир”!

Той е леко стъписан от самостоятелността и самоувереността на младата гостенка. Момичето му допада със своята необикновеност. В никакъв случай не с някаква кукленска примитивна красота, а с неизчерпаемата женственост и своеобразния магнетизъм на лицето ѝ, от което той не може да откъсне очи.

След обяда леля Соня води Таня в спалнята, за да може да си почине от пътя. Там те продължават разговора за новините в семейството. А когато се връщат в хола, намират там Миша. Изглежда сякаш през цялото това време той не е излизал от стаята, дори не е ставал от стола.

— Поздрави Миша — казва леля Соня — днес той е получил отличен!

— На последния изпит — добавя младежът с оживление.

— Честито — усмихва се Таня, не формално, но леко снизходително, сякаш му е направила услуга. Тя се страхува да не изглежда пред младежа от такъв голям град като Киев като недодялана провинциалистка.

— Няма ли да ходиш днес на вилата? — пита госта си стопанката на дома.

— Късно е вече — неясно защо се изчервява Миша.

— Чудесно! — усмихва се леля Соня. — Тогава разведи Таня из града!

Михаил веднага скача от стола, готов не само да покаже града на Таня, но и ако се наложи, да я защити. Той все още не си дава сметка, че тя го е запленила, но интуитивно усеща, че е срещнал момичето на мечтите си.

— На всички гости на нашия град най-напред им показват Киево-Печерската лавра — казва той — отиваме ли, Тася?

— Отиваме — съгласява се момичето, учудено от толкова официалното предложение, прозвучало от устата на младежа, и от факта, че той я нарича не Таня, а Тася. След това тя ще свикне, че неговите близки и приятели — всички, освен леля Соня, ще започнат да я наричат Тася.

— Ако ме бяха накарали да позная как се казваш, щях да кажа — Тася — обяснява й по-късно той, — не знам защо, но когато те видях за първи път, си помислих, че такова интересно момиче задължително се казва Тася, именно Тася, Тасенка, а не Таня.

Когато й показва Лаврата, Михаил ту прилича на екскурзовод, ту на приятел и събеседник. Дълго стоят пред стенописа в трансепта ⁹ на Владимирския храм, където пред римския прокуратор Пилат стои Христос. Той изглежда нетрадиционно, лицето му съвсем не е божествено, а е обикновено мъжко лице. Ленените дрехи, превързани с въже, стигат до петите му. Отгоре се вижда тъмна наметка. На хълма с бяла прокураторска одежда, скриваща, явно, кльощава фигура, седи Пилат. До него седи слуга, може би, един от приятелите на Христос или летописец, включен от художника в сюжета на стенописа и записва разговора на Христос и Пилат. Зад гърба на Пилат стоят стражник, палач с брадва в ръка и останалата част от свитата. Поразява мъничката посивяла глава на Пилат, плашат тъмните му очи. Величественият Христос и до него нищожният, а съдейки по мътния поглед и смъртоносно злобен човек, който притежава необходимата власт и е способен да посегне на живота на един светец.

— На лицето на Христос не е изобразена достатъчно болка — споменава Михаил на Таня — той още не е изминал пътя към Голгота, но вече е пострадал заради хората. А Пилат съм си го представял по-страшен и едър, но най-вероятно, художникът го е изобразил реалистично. При човек с физически недостатъци е възможен комплекс за малоценност, неизтощима злоба към всички, които са по-умни и по-красиви от него.

На Таня й е интересно да слуша Михаил, но той млъква и още дълго стои пред този стенопис. И тя тактично не го кара да бърза. „Той размишлява за нещо, значи има нужда да вникне в същността на сюжета”. Михаил дълго време остава

⁹ Термин в църковната (сакрална) архитектура.

под влияние на видяното, дори и по-късно, когато се разхождат из Търговската градина.

Младите започват да прекарват много време заедно. Леля Соня успява накратко да разкаже на Таня за семейство Булгакови, тъй като усеща, че племенницата ѝ проявява интерес към новия познат.

Бащата на Михаил, Афанасий Иванович Булгаков, бил най-големият син на свещеника Иван Абрамович и Олимпиада Ферапонтовна Булгакови. Родом бил от Орел. През 1885 г. завършил Киевската духовна академия със степен кандидат по богословие. Освен древните езици, владеел немски, френски, английски. След това защитил дисертация в академията и получил степен магистър. И накрая станал доктор по богословие, ординарен професор ¹⁰.

Майката, Варвара Михайловна Булгакова, с моминско име Покровска, била дъщеря на протоерея в храма на град Карачов, Орловска област. Завършила Орловската женска гимназия по програмата на мъжките гимназии. Преди да се омъжи две години била учителка. Сватбата се състояла в Карачов, след това младоженците се преместили в Киев.

— Миша е безумно влюбен в теб, но Варвара Михайловна може и да не те хареса — сериозно казва веднъж леля Соня — имаш твърде самостоятелен характер, а тя би искала да има послушна снаха.

— Миша ме харесва, усещам го. Но според мен за предложение за женитба е още раничко!

— Не чак толкова, колкото си мислиш — загадъчно се усмихва леля Соня, — той изгаря от любов към теб, нали виждам, Танечка, мен не можеш да ме излъжеш! Дори е започнал да отделя по-малко време на братята и сестрите си, макар че семейството им е много сплотено. Варвара Михайловна е забелязала това и не е доволна. В края на краищата, може просто да ревнува Миша от теб.

— Как така? — учудва се Тася.

— Като жена, родила син, който може, макар отчасти, да ѝ бъде отнет от друга жена. Миша е прочел страшно много книги. На девет години на един дъх изчете „Парижката Света Богородица“. Трудолюбив е като баща си. Знаеш ли какво каза Варвара на децата си, когато поотраснаха: „Искам да дам на всички ви истинско образование. Не мога да ви оставя голямо наследство. Но мога да ви дам единствения капитал, който ще имате — образованието“. Освен това тя не понася,

¹⁰ Звание, което се дава на най-старшия професор и е свързано с голямо възнаграждение.

когато децата ѝ безделничат. Миша иска да стане лекар, но вече пише стихове, засега шеговити, но Чехов също отначало е бил лекар и е писал хуморески. Танечка, искам вие с Миша да имате хубав живот. Затова бъди търпелива, не се противопоставяй на Варвара Михайловна, дори когато не е права.

Таня се изчервява:

— Аз не безделнича. Работя като класна дама. Толкова много се занимавам с ученичките, че на края на деня оставам без глас. С пари ще ми помогне татко. Няма да бъда в тежест на никого. Но не съм сигурна, че Миша ме обича толкова силно, колкото казвате.

— Не бързай, Танечка, всичко е пред вас — потупва я по рамото леля Соня. — Миша много обича малки деца. През свободното си време си играе с тях, разказва им забавни истории. Толкова им е интересно, че ходят след него със зяпнала уста. Той задължително ще поиска да има свои деца... Общо взето нормално семейство. Нали ме разбираш, Таня?

След разговора с леля Соня Таня решава да се отнесе по-сериозно към срещите си с Михаил. Но не се получава. Правят пикник на брега на Днепър. Михаил взима лодка. Тася сяда на веслата, а той започва да клати лодката, едва не я обръща и се смее: „Не, не можеш да гребеш”, а после поема той веслата, за да не я натоварва. Вечер често ходят в Търговската градина, където симфоничен оркестър свири части от „Руслан и Людмила”, Втората Унгарска рапсодия на Лист. След това Миша я свири на роял, макар че не е учил музика. Тананика си арии от „Фауст”, „Аида”, „Травиата”. Радва се и се учудва от това, че Тася е слушала толкова много опери. „Да не би да не си излизала от операта? — я пита той веднъж. — А кога си учила?” — „Справях се и с двете” — хвали се Тася, като не казва колко я е мъмрила майка ѝ за всекидневните посещения в театъра.

Зад Търговската се намира Царската градина. Едната постепенно преминава в другата, превръщайки се в гора от огромни дървета. Там Михаил събира смелост да целуне за първи път Тася, а тя обхваща главата му с ръце и се притиска към гърдите му. Тъмно е, но на Тася ѝ се струва, че очите на Миша светят от радост и тя му казва за това.

— А твоите светят в зелено, като на котка! — весело отбелязва той. — Ти си вещица. Ти ме побърка! Не те ли е страх в тази гора? Тук могат да ни нападнат разбойници!

— С теб от никого не ме е страх! — прошепва Тася и двамата се отпускат на тревата.

По-късно Михаил Булгаков възторжено пише за това време в черновата на „Киев-град”, като го нарича „екскурс в областта на историята”, много близка и паметна за него: „През пролетта градините започваха да цъфтят в бяло, обличаше се в зеленина Царската градина, слънцето се опитваше да нахлуе през всички прозорци и сякаш палеше пожари в тях. А Днепър! А залезите! А Вирубецкия манастир на хълма! Зеленото море на пластове се спускаше до разноцветния ласкав Днепър. А Черно-сините гъсти нощи над водата и електрическият кръст на Свети Владимир, висящ във въздуха...

С една дума, прекрасен град, щастлив град. Майка на руските градове.

Но това бяха легендарни времена, онези времена, когато в градините на най-прекрасния град в нашата родина живееше щастливо, младо поколение. Тогава в сърцата на това поколение се роди увереност, че целият живот ще бъде розов, тих, спокоен, изпълнен с утрини и залези, с Днепър и Крещчатик ¹¹, със слънчеви улици през лятото, а през зимата с топъл, мек, едър, ласкав сняг... А се получи обратното”.

Но преди да настъпи това „обратно” Тася и Михаил имат още няколко години. Много ли е това време или малко? Това е чисто риторичен въпрос. Щастието не се измерва във време. Човек може да живее в мир и любов цял живот, години, месеци, дни... Лично аз веднъж бях щастлив три години, друг път два дни, като всеки път разбирах, че щастието е било измамно, но всеки път бях сигурен, че съм попаднал в земния рай.

Михаил има щастливо семейство. По-късно Булгаков ще каже: „Образът на лампата със зеления абажур. Един много важен за мен образ. Той изниква от детските ми спомени и ми напомня за баща ми, който пише нещо на бюрото”. Михаил обожава майка си. „Майка ми е светла кралица” — казва той за нея. Тя напълнява след седемте раждания, но остава подвижна, ловка и дори когато остава вдовица, с удоволствие играе тенис. Притежава силен, властен характер и умело управлява своето „кралство”. На Тася скоро ѝ се налага да се сблъска с това и да бъде търпелива, както я е учила леля Соня. И все пак да общуваш с такова семейство, и още повече да живееш в него, е интересно и радостно. Домът им сякаш е царство на музиката и книгите. Сестрата на Михаил, Надежда, разказва: „Вечер,

¹¹ Главната улица на Киев.

след като беше сложила децата да спят, мама свиреше на пиано Шопен. Татко свиреше на цигулка. Той пееше, най-често „Пустинно е нашето море”.

Цялото семейство, от най-малките до най-големите, ходи на симфоничните концерти в Търговската градина. Почти всяка пролет в Киев пристига Шаляпин и участва във „Фауст”, най-популярната опера от началото на века. Четат Пушкин и Лев Толстой, Гогол и Салтиков-Шчедрин, Фенимор Купър и Бунин. Точно за това време ще си спомни по-късно Михаил Булгаков в „Бялата гвардия”: „... Пролет и грохот в залите, гимназистки в зелени престилки по булевардите, кестени и май, и, най-важното, вечният фар в далечината — университетът...”

Удивително е, че такъв автобиографичен писател като Булгаков, никъде в своето творчество не споменава Тася. Явно смята за нескромно да пише за любовта си, страхува се да не „уручаса” щастието си и затова тя се появява в обобщения образ на „гимназистките в зелени престилки”. Михаил се старае по-често да ходи на „Большая Житомирска” при леля Соня. Живее на вилата в Буча, но почти всеки ден пътува, за да се разходи с Тася. Леля Соня го пита: „Трябва ли да се връщаш в Буча?” — „Не” — „Тогава остани да спиш тук. А утре сутринта пак ще отидете на разходка”. За Михаил е скъпи всяка минута и всеки час от времето, прекарано с Тася, а може би вече я е обичал толкова много, че раздялата с нея, дори за кратко, е била за него тягостна и мъчителна.

Родителите на Михаил са хора, които имат страх от Бога, а него го привлича светският живот. Той прави с колело невероятни трикове и завои, не само за да поразии със смелостта си въображението на Тася, а заради самото предизвикателството, заради желанието си да направи нещо невъзможно и различно от другите. В Киев се организира първият футболен отбор и един от най-добрите играчи в него става Михаил Булгаков. Той привлича в отбора и братята си — Коля и Ваня. Имат и снимка в спортни екипи. В Съветско време, може би, би се появила знаменитата футболна тройка — братя Булгакови. И Тася, между другото, с тънката си фигура, издръжливостта и силния си характер, би могла да стане професионална гимнастичка. И не биха имали време и сили да слушат опера и да четат сериозни книги (всичко онова, което е създала световната култура), и щяха да бъдат толкова духовно осакатени и примитивни, като стотици хиляди съвременни младежи и девойки, отдали младия си живот на лъжлив патриотизъм. И няма защо да се учудваме, че сега не се създават нови опери и повести, близки с дълбочината на мисълта и фантазията си до „Кучешко сърце” и „Майсторът и Маргарита”.

Тайната любов рано или късно става явна за хората от обкръжението на влюбените. И Варвара Михайловна, въпреки мнението си, че на сина ѝ му е още твърде рано да мисли за женитба, (но няма никакви съмнения относно това, че той е влюбен), решава да покани Тася в Буча. Тя вижда, че Миша е щастлив, когато до него е това момиче — съвсем не нахално, а възпитано, обичащо като Миша музиката и книгите. То напълно безкористно е запленило от сина ѝ, но е своенравно, с характер и е способно да оказва влияние върху Михаил колкото майка му, ако не и повече. Това не се харесва на Варвара Михайловна, но тя не иска да разруши щастието на сина си и само от време на време му намеква, че му е рано да мисли за женитба.

Тася изпраща на семейството си дълго и подробно писмо за това, че е срещнала прекрасен младеж, който трепетно я обича, че чувствата им са взаимни. Николай Николаевич и Евгения Викторовна са съдържани в отговора до дъщеря си, предлагат и още една година да поработи в Саратов като класна дама, с надеждата, че през тази година страстите на първата любов ще се уталожат и младите трезво ще погледнат на чувствата си.

Към края на лятото Тася се връща в Саратов. Струва ѝ се, че всичко прекрасно, което я е свързвало с Миша е изчезнало, че се е скъсала нишката помежду им. И няма как да не се скъса, все пак живеят в различни градове, в прилични, морално-нравствени, но все пак различни по характер семейства: Тася в чиновническо, а Миша — в по-светско. Таня ходи по-често на театър, макар че се изтощава до смърт в училището. Тя вярва, че ходенето на театър (така любим и на Миша) сближава душите им и на това не могат да попречат никакви семейни разногласия, никакви разстояния. Те си пишат. Нейните писма са нежни и изпълнени с чувства, неговите — със страст и непреодолимо желание да бъдат заедно, защото иначе животът му е немислим. Михаил пише, че сестрите му я харесват, че я смятат за мило, невероятно момиче. Те се уговарят да се видят следващата година. Тася обещава да отиде в Киев за Коледа, но брат ѝ Женя има неприятности в гимназията и го изпращат в Киев при леля Соня, за да се разсее и да дойде на себе си. Леля му е добра и разумна, ще му повлияе добре. А Тася изпращат в Москва, при баба ѝ. Във всичко това няма скрит умисъл за раздяла на Тася и Михаил. Просто засега никой не приема отношенията им насериозно. Неочаквано от Киев пристига телеграма от близкия приятел на Михаил — Саша Гдешински: „Телеграфирайте, че уж пристигате. Миша иска да се застреля”. Бащата на Тася

решава, че телеграмата е просто момчешка глупост и я изпраща с писмо на сестра си в Киев, като добавя надпис: „Предай я на приятелката си Варя”. По-късно Николай Николаевич разбира, че е постъпил лекомислено. Чувствата на влюбените са толкова дълбоки, че да се излагат на показ дори пред роднините било нетактично. А междувременно телеграмата е предшествана от следния разговор на Михаил с приятеля му.

— Не мога да живея без нея. Обикалям местата, където сме се срещали. Чета и препрочитам писмата ѝ, но това не помага. Душата ме боли безкрайно. Все едно са откъснали жива част от нея и са я отнесли в Саратов и докато двете части не се съединят, страданията ми няма да имат край.

— Преувеличаваш, Миша — утешава го Гдешински, — просто тя ти липсва. Времето лекува. Ще видиш, че скоро тъгата ти ще отmine.

— Саша, ти си музикант и трябва да разбираш, че едната половина на операта не звучи добре без другата. Само заедно те правят цяло, хармонично произведение!

— Но оперите са различни — отбелязва Саша, — трагични, комични, можеш да изпееш една или друга ария, те звучат пълноценно и извън операта.

— Аз пея една ария — „Ария на разбитото сърце”. Нея не я знае никой друг, освен мен. Но повярвай ми, това е ария на една разкъсана душа!

— Тогава какво да правим, Миша?

— Напиши на Тася, че ако не дойде, ще се застрелям.

— Не говориш сериозно, Миша. Ще вземеш пистолет, ще опреш цевта до слепоочието си и...

— Да — без да се замисля отговаря Миша.

Изплашен, Саша бърза към телеграфа.

В отговор пристига дълга телеграма от Тася, в която го уверява в любовта и верността си и че раздялата им е временна, че той може да отиде при нея в Саратов, когато поиска. Михаил препрочита тази телеграма десетки пъти, научава я наизуст и усеща, как болката в душата му утихва, не преминава съвсем, но вече не е така пронизваща и мъчителна, както преди. Той и не подозира, че тогава за първи път Тася му спасява живота. Всъщност той няма да осъзнава това и в другите случаи, за които ще стане дума по-нататък. Той чете „Сатирикон”, хумористите Аверченко, Тефи, Дон Аминадо... Разсейва се за миг, но след това мислите му отново се връщат при Тася. Цяла година той не учи, едва не се побърква. Животът без Тася му се струва ненужен, но той си спомня нейната телеграма, последвалите я, изпълнени с

любов писма и продължава да живее като в мъгла, а когато тази мъгла временно се разсейва, той търси път към по-нататъшния си живот. Терзанията предизвикват у него поток на съзнанието, той започва по-задълбочено да вниква в съдбата на роднините и приятелите си, в онова, което се случва около него. Неочаквано казва на сестра си Надежда: „Ще видиш, че ще стана писател”.

Едва след няколко години, когато се застрелва неговият близък приятел Борис Богданов, Михаил Булгаков ще разбере в какво опасно за живота си състояние се е намирал. През лятото Борис посещава семейство Булгакови почти всеки ден, а и през зимата се отбива често. Той ухажва Варя, сестрата на Михаил и това за никого не е тайна. По мрачния вид на Борис, обаче, можело да се познае, че неговите сърдечни пориви не срещат отговор. Варя приема Борис, както и останалите приятели на брат си, но не изпитва нищо по-специално към него. Няколко пъти те остават насаме, вероятно, за да поговорят сериозно. Веднъж Борис идва у семейство Булгакови с голям букет цветя и го слага във вазата на масата. На Михаил му минава през ум, че той е решил да получи съгласието на Варя за брак и за да постави точка в техните отношения, е дошъл с букет — да ѝ направи предложение, но тя му е отказала. Иначе цветята щяха да бъдат в стаята на Варя, а не в хола. Усещайки, че с приятеля му нещо не е наред, на следващия ден Михаил отива при него. Борис лежи в леглото. Говорят за службата му в инженерните войски. После Борис моли Миша да погледне има ли пари в джоба на палтото, закачено до вратата. В момента, в който Михаил тръгва към вратата, Борис се прострелва в главата. На масата до леглото е оставена кутия от цигари, на която пише „Моля да не обвинявате никого за смъртта ми”. Михаил гледа локвата кръв до главата на Борис, потресен от случилото се и от факта, че вече не може да помогне на приятеля си, а също и от мисълта, че преди няколко години самият той е можел да лежи някъде бездиханен, ако не вярваше в любовта на Тася към него. Вероятно не в леглото си, а някъде в Царската градина, където те с Тася за първи път бяха познали близостта и се бяха заклели във вечна любов. Тася... Нейната телеграма... Нейните искрени думи и чувства го бяха спасили тогава от съдбоносната стъпка. Борис Богданов нямаше за кого да живее, а Миша имаше Тася, дори да беше далече, в Саратов, но я имаше. И ето, че той беше преминал през всичко това.

Той ще избере най-блестящата професия, най-достойната за Тася. Ще стане лекар. А след това... каквото стане. В съзнанието му изплуват мисли, образи на хора, прерастващи в необикновени съдби. Не непременно измислени, а понякога

породени от самия живот. Цяло щастие е, че те с Тася се обичат до безпаметност, че са настроени на една душевна вълна. Те често си пишат. Тася първа от семейството се хвърля сутрин към пощенската кутия, за да не вземе никой писмата от нейния Миша. Смъртта на Лев Толстой, отлъчен от Църквата, разтърсва и двамата до дъното на душите им. Миша с мъка на сърцето попива думите на един свой съвременник: „Гр. Л.Н.Толстой е жив укор за нашия християнски бит и будител на християнската съвест... Този мнимо християнски бит приспива съвестта ни и е сладко усещането, че можем да се смятаме за последователи на Христос, като сме превърнали Кръста Му в украшение в нашия живот, но без да носим неговата тежест”.

В Саратов Тася следи във вестниците всеки ред за съдбата на великия писател и философ. Пред витрината с местния вестник „Листок” се е събрала тълпа от хора. Тася бавно, но упорито си пробива път към витрината. Набива се на очи следното заглавие: „Изчезването на Л.Н.Толстой”. И редовете по-нататък: „Пристигна телеграма с потресаваща новина. От дома си е изчезнал великият писател на Руската земя. Явно му е тежало това, че му се е налагало да живее в известно противоречие със своето учение, за което много хора безцеремонно го упрекват. Чувствителната душа на Толстой не може да не е страдала от това...”

Нечие грубо рамо изблъсква Тася от вестника, но тя отново си проправя път към него. Хората се блъскат, пред очите ѝ се мяркат отделни редове: „Местонахождението му е неизвестно. Първите стъпки са без резултат. Графиня София Андреевна прави опит за самоубийство...”

Тася за миг изтръпва при мисълта как тя би понесла загубата на Миша и не е чудно, че той страда безумно от раздялата им.

„Един земевладелец от Одоевски уезд ¹² е видял Толстой във влака по Рязанската линия, по пътя към Оптина пустин — между гара „Горбачова” и Белево...”

На следващия ден във вестника пише: „Не само великите, но и най-обикновените хора, често търсят уединение, когато почувстват приближаването на смъртта. Те обръщат гръб на семейството, приятелите, молят да ги оставят намира... Не го търсете! Нима не е наш дълг свято да спазваме волята на онези, които се отправят на пътешествие, от което няма връщане? Толстой не случайно е казал, че няма да се върне. Той си е тръгнал, но не се опитвайте да откриете следите,

¹² Нисша административна, съдебна и фискална единица в Руската империя (от 1775 г.)

оставени от старческите му нозе. Не се бойте. Той няма да умре. Няма да загине. Дайте му спокойствие, а той ще живее вечно”.

Тася усеща демагогията и фалша в тези думи и в търсене на място, където би могла да се успокои, да подреди мислите си, минава по взвода на пристанището, до самата река. Тъмнината се спуска над Волга. Под силния дъжд шамандурите едва се виждат. „Как да оставим да загине един велик човек, ако той може да бъде спасен? — трескаво работи съзнанието й. — Толстой е посветил цялото си творчество на смисъла на човешкия живот. Човечеството е длъжно да спаси Лев Николаевич в минутите на неговото отчаяние или безразсъдство, а не да пише с упоение по вестниците, че той си е отишъл, отишъл, отишъл...”

Тася се връща по улицата, където е изложен вестникът.

И изведнъж нечий печален, но силен глас съобщава:

— Граждани! Почина Лев Николаевич Толстой!

Хората се вцепеняват, спазъм стяга гърлото на Тася и пред очите й се размазват къщите, люшва се пристанището и тълпата започва да потъва в мъгла. Почти в несвяст Тася присяда на парапета на крайбрежната улица — със смъртта на Лев Николаевич Толстой ще се промени цялата епоха. Тя едва стига до вкъщи, ляга в леглото и, когато през нощта се събужда, с отчасти възстановени сили, сядна на бюрото, за да разкаже за чувствата си на Миша и си мисли за голямото щастие, което е срещнала, та нали има човек, с когото може да сподели всичко най-съкровено.

Безценни за обяснението на събитията от този и следващите периоди са кратките записки на сестрата на Михаил — Надежда, по мъж Булгакова-Земска, направени в Буча. Тя е най-обективна в оценката на семейните взаимоотношения и е достатъчно строга към по-големия си брат, макар че го обича и той й споделя много от нещата, за които мисли и мечтае. И тези, в най-добрия смисъл на думата, родствени отношения между тях се запазват почти цял живот. Впечатленията са описани, докато са още пресни, а през 1940 година към тях са направени забележки, които не изкривяват, а уточняват събитията, разбрани по-добре с течение на времето. Явно, след смъртта на брат й.

„27 юли 1911 г. Миша е доволен: пристигна Тася <...> и мама (за да избегне почти всекидневните пътувания на Миша до Киев) иска да я покани на вилата...”

„Буча. 31 юли 1911 г. За тези последни дни на лятото при нас пристигна Тася Лапа: живее при нас от 29-ти. Радвам се. Тя е чудесна <...> Миша се подготвя за изпитите

и лови пеперуди, събира бръмбари, спиртосва смокове ”. „За Коледната ваканция на 1911/12 г. Миша замина за Саратов: Миша гостува на познати в Саратов (в семейство Лапа – В.С.)”. „Миша се върна от Саратов” (15.01.1912). 30.V.1912: „Миша замина на урок в Саратовска губерния”. „През лятото на 1912 г. работи като контролър във вилните влакове (припечелва докато учи). Ходи при Лапа в Саратов”. Добавка към бележката от август 1912 година: „Това лято нашата вила опустя. Жорж отдавна е зачеркнат от нашата компания. За Миша да не говорим...” Направена е добавка през 1940 година:

„Увлечението на Миша по Тася и неговото решение да се ожени за нея. През цялото време го влече към Саратов, където живее тя, зарязал е занятията в университета, не премина в трети курс”. 20 август 1912 година: „Миша се върна en deux¹³ с Тася; тя ще запише курсове в Киев. Колко много си приличат в лекомислието си! (През 1940 година е поправено: „във вкусовете и стила си”). Двамата много се обичат, по-точно — не знам за Тася, но Миша много я обича...” (На 16 октомври 1916 г. е отбелязано: „Сега бих написала обратното”). И е направено следното пояснение: „Заминаването на Миша в село Николско — Тася заминава с него”.

Изпреварвайки хода на събитията, искам да обърна внимание на уточнението на Надежда от 16 октомври 1916 година за любовта на Миша към Тася: „Сега бих написала обратното”. Много важна забележка, но в нашата история тя ще стане разбираема след описанието на доста различните взаимоотношения на съпрузите след войната, смутното време, а след това и Октомврийския преврат, които разрушават много съдби. Може би, през 1916 година Надежда е усетила, че в любовта на Михаил към Тася е настъпило някакво охлаждане. Но да се върнем към спомените, когато любовта на младите е в своя разгар: „В Киев наминах през нашия апартамент, за да взема някакви книги, Тася е с голяма широкопола шапка. Миша има изпити — последен опит или той изхвърча от университета: нещо ще се случи, нещо ще се случи (пояснение от 1940 година: „Иначе ще го изключат, от университета няма да му дадат повече отсрочка”). Миша разговаря дълго с мен през този ден (добавено през 1940 година: „Той е неспокойна натура, и животът му е неспокоен, но всичко това произтича от характера му”). Поочука го животът, но добротата и нежността, блестящото му остроумие, незлобливата му веселост (когато не го дразнят), си остават негови привлекателни черти. (Добавено през 1940 година:

¹³ От френски език – заедно.

„Понякога той е много обаятелен и с това покорява околните“.) Сега той разбира положението си (пояснение от 1940 година: „става дума за изпитите“), но крие тревогата си, не иска да говори за това, държи се като палячо и си тананика весели куплети от оперети, като си акомпанира оживено на пиано... Макар че се готви много старателно... Общо взето тъжно”. (Забележка от 1940 година: „Изпитите са тази есен; Миша и Тася ни гостуваха за два дни и донесоха със себе си много шум, глъчка и смях... Нещата отиват към сватба“.)

Въпреки, че създава на себе си и семейството си много тревоги, Михаил все пак продължава обучението си в университета. Тася се радва за него. Варвара Михайловна вече не ѝ хвърля сърдити и осъдителни погледи, както до неотдавна. Миша вече добре се познава с Николай Николаевич и Евгения Викторовна — родителите на Тася. И в живота на Михаил Булгаков настъпват вълнуващи, понякога тъжни, но общо взето благодатни времена. Звездата на любовта осветява по нов начин и прави не толкова печално и безнадеждно убийството на председателя на министерския съвет П.А.Столипин (един противоречив човек, умен реформатор и строг началник, създал страшните, с условията на пребиваване в тях, вагони за превозване на затворници, и досега използвани в системата на КГБ (ФСБ) и носещи името „столипински“; човек, чиито реформи са били дълбоки и ефективни, но за жалост не са се изпълнили в реалността), станало в градския театър пред очите на цялата публика.

Миша много трудно приема последвалата скоро след това смърт на баща си, но сам не забелязва как след нея се променя живота в семейството, който преди е бил по-строг и задължително е включвал неделното четене на Евангелието. В дома на семейство Булгакови царява оживление, Миша не иска да тъгува, когато Тася е до него. Всяка нечетна събота се организират журфикси ¹⁴, на които младите се събират. Коля свири на китара, Ваня — на балалайка. Пеят, шегуват се, танцуват. Веселието е нарушено от заминаването на Тася. Миша ѝ пише, че е готов да пристигне в Саратов, за да я види за няколко минути, само да я види и веднага да се качи на обратния влак. Силата на чувствата му към Тася е невероятна. Братът на майка му, вуйчо Коля, му подарява двайсет и пет рубли и за Коледа Миша пристига в Саратов. Трогателна е срещата на гарата. Миша обсипва лицето на Тася с целувки, прегръща я, като държи букет с цветя зад гърба ѝ. Влюбените привличат

¹⁴ В дореволюционна Русия определен ден от седмицата в даден дом, предназначен за прием на гости. Обикновено на този ден гостите идват без покана.

вниманието на минувачите, които учудено клатят глава: „Гледай ти, каква любов в наши дни! Толкова открита! И не се стесняват от околните — като обезумели! Значи все още на света съществува истинската Любов!” Родителите на Тася посрещат Михаил приветливо и любезно. Благодарят му за това, че е докарал от Киев бабата на Тася — Елизавета Николаевна. И макар животът в семейство Лапа да не е така весел и разнообразен, както в дома на Булгакови, Миша не обръща внимание на това.

За Коледа украсяват елха, пеят, танцуват, но през повечето време седят и разговарят за нещата от живота. Миша дори не се опитва да се шегува или да прави смешни физиономии, той е напълно погълнат от Тася. Евгения Викторовна дава на Миша отделна стая, но той прекарва повечето време в спалнята на Тася, където никой никога не влиза в тяхно присъствие. И без излишни обяснения е ясно, че Тася скоро ще замине за Киев.

Евгения Викторовна, в знак на одобрение към бъдещето на дъщеря си, ѝ подарява златна гривна, направена от малки брънки и широка един пръст. Гривната е много красива и удобна за носене. На пластинката на закопчалката е гравирана буквата „Г”. Михаил често взема тази гривна, като талисман, който носи щастие. Интересното е, че след десетина години гривната на Тася ще ги спаси от глад. За нея след шейсетина години Татяна Николаевна ще разкаже в първото си интервю. На преклонна възраст човек понякога представя желаното за действително. Още повече, че в нито едно от произведенията си, дори в най-ранните, Булгаков не си спомня за тази чудесна и спасителна за тях скъпоценна вещ. Дали наистина е съществувала? Да! Михаил пише от Владикавказ на братовчед си Константин: „Питай вуйчо Коля, дали пази нещата ми. Между другото, пиши ми дали е оцеляла гривната на Тася.” На 16 февруари той повтаря въпроса към братовчед си: „Кажете ми оцелели ли са нещата ми и гривната на Тася?”

По това време младото семейство живее във Владикавказ и е в голяма нужда. Ако съдим по спомените на Татяна Николаевна, гривната скоро се връща при собствениците си, а за съдбата ѝ ще ви разкажа по-късно.

Първото пристигане на Миша в Саратов едва не проваля плановете на Тасините родители. Те не бързат със сватбата на дъщеря си, искат тя да усвои професията на класна дама, но Тася, която има предварителна уговорка с Миша, настоява да замине за Киев, за да продължи образованието си. След като се съветва с жена си, Николай Николаевич предлага на дъщеря си да посети Париж, смятайки,

че тя няма да устои на съблазнителната възможност да види този вълшебен и магнетичен град. Братът на Тася се обижда и започва да повтаря: „Искам да уча при Пикасо”. Бащата, без да губи присъствие на духа, казва на Тася: „Добре, замини и ти с брат си”. Но Тася категорично отказва. „Отказа се от Париж!” — възкликва Евгения Викторовна и удивено поглежда Миша, сякаш той е някакъв факир, който е омагьосал дъщеря ѝ.

Баща ѝ се замисля, почесва се по брадата и поглежда Тася право в очите:

— Добре, но преди това поработи още една година. Искам да видя дали можеш да работиш или не.

Миша е объркан, казва, че Тася не трябва да пропуска една година от обучението си. Николай Николаевич разбира състоянието му, не му противоречи, но и не се съгласява. Но казва на Тася тихо и не без упрек:

— Ще поработиш още една година, след това, ако искаш, заминавай!

Двамата с жена му решават да пуснат дъщеря си да прекара лятото в Киев, а на есен тя да се върне на работа. През 1911 година Тася отново пристига в Киев, но на гарата не я посреща никой. Мъжът на леля Соня е починал наскоро, мъжът на Варвара Михайловна също. Мъката ги е сближила още повече. Но по отношение на Тася са на различно мнение. Леля Соня мечтае, нещата между племенницата ѝ и Миша да се наредят добре. Варвара Михайловна е против тяхната връзка. Тася сама отива до „Большая Житомирска”, където я чака Миша. Той си признава, че го е било страх да отиде на гарата, макар че е знаел за пристигането на Тася. Страхувал се е: ами ако тя не пристигне, какво ще прави тогава? А заедно с леля Соня, верен техен приятел, ще му бъде по-лесно да вземе решение. Веднага води Тася на вилата, но по пътя изглежда мрачен.

— Не се ли радваш, че съм тук? — учудва се Тася.

В отговор Миша клати глава.

— Радвам се много. Но мама...

— Настроена е против мен ли? — натъжава се Тася.

— Не, или поне не казва нищо такова — смуцава се Миша. — Майка ми има връзка с доктор Воскресенски. Той не ми е симпатичен, това е. Смяташ ли, че скоро, почти веднага след смъртта на баща ми, тя има право да започва връзка с друг мъж? Той дори остава да спи във вилата. В някоя от стаите, не при нея... Но това няма значение. Спомням си баща си, сякаш е пред мен, спомням си разговорите ни, гласа

му, жестовите... И изведнъж се появява друг мъж. Може и да е добър човек, но е друг. Не искам да съдя мама. Само се учудвам, че така бързо е забравила баща ми...

Явно, постъпката на майка му до такава степен се е запечатала в паметта на Михаил Афанасиевич Булгаков и толкова го е огорчила, че в романа „Бялата гвардия” погребението на майката на Турбин по време, с точност до ден, съвпада с началото на връзката на Варвара Михайловна и доктор Воскресенски.

По-късно в своя дневник сестрата на Михаил, Надежда, ще напише: „Миша проявява по-голяма търпимост към мама — дай Боже. Но не мога да приема егоизма му”. В същия запис от 28 декември 1912 година се казва, че у Миша „е съзряло желанието да стане писател...”. По-нататък, на 8 януари 1913 година пише: „Миша жадува да има свой личен живот и да постигне целта си... Искане ми се планове му да се осъществят и той щастливо и спокойно да заживее с Тася... Искане ми се да видя как ще приключи тяхната епопея, чиято развръзка наближава — дай Боже всичко при тях да се нареди добре...”

Надежда мисли за предстоящата сватба на Миша и Тася, макар че както ще покаже животът, развръзката на тяхната епопея е още много далече и не се знае дали някога ще настъпи... В пълния смисъл на думата. Когато душите стават чужди...

Надя, а по-късно и по-малкият брат на Михаил — Ваня — са най-благоприятно настроени към годеницата му и тя им отговаря с взаимност и внимание. Запазило се е писмо на Тася до Надежда Афанасиевна Земска от 3 април 1914 година. От 1912 година тя живее в Москва и учи във филологическия факултет на Висшите женски курсове. Вкъщи, в Киев, обикновено се прибира през коледната ваканция и през лятото.

„Скъпа Надя! Честит празник. Изпращам ти най-добрите си пожелания. Пожелавам ти весело посрещане на Великден, много ми е мъчно, че не си в Киев. Целувам те.

Тася”

Би било преувеличено, ако кажем, че със заминаването на Надя положението на Тася в семейство Булгакови се влошава. Задружното и сплотено семейство Булгакови не може да не приеме Тася като годеница, а още повече — като жена на

Михаил. Просто тя остава без близък до сърцето ѝ приятел, с когото би могла да сподели женските си тайни.

Много интересни и нестандартни мисли за семейство Булгакови изказва в спомените си Константин Паустовски, който е съученик на Михаил от гимназията: „Семейство Булгакови бяха доста известни в Киев — голямо и изключително интелигентно семейство. В това семейство имаше нещо чеховско от „Три сестри” и нещо театрално. Булгакови живеяха на склона към Подол срещу Андреевската църква — на изключително живописната Киевска уличка. От прозорците на дома им постоянно се чуваше звукът на роял и дори валдхорна, младежки гласове, тичане и смях, спорове и песни. Подобни семейства със стабилни културни и трудови традиции бяха перлите на провинциалния живот, своеобразни огнища на прогресивната мисъл. Не знам защо не се е намерил изследовател (може би, защото това е твърде трудно), който да проследява живота на такива семейства и да разкрива значението им поне за някой определен град — Саратов, Киев или Вологда. Това би била не само ценна, но и увлекателна книга по история на руската култура”. Паустовски пропуска, че такива са били дворянските семейства и да се пише за тях в епохата на съветската власт е безсмислено и опасно. Има обаче подробен фактически материал в Русия — историята на семейство Булгакови. За творчеството и живота на писателя са издадени много книги и е доста лесно от тях да бъде сглобен роман със заглавие „Семейство Булгакови”. Още повече, че сега се появиха и нови сведения за самия Михаил Афанасиевич, включително и разпитите му в ГПУ, и историята за живота на братята му в Париж: биолога Николай Афанасиевич и свирещия на балалайка, таксиджия и поет (събрани в една личност — В.С.) Иван Афанасиевич. Дори бяха намерени негови стихове, напечатани в белогвардейското списание „Константиновец” от 1922 година, изключителни стихове, написани в местата, населени с белогвардейци — в Галиполи и Горна Джумая: „Защо ми е така тъжно и тежко сред развалините? Защо сред преспите на мислите ми няма къс жива земя? Защо сърцето ми не бие, както се е случвало преди? Не ме боли, не се свива в сладостна надежда? Защо живея само със спомена за старото и забравеното? Защо днес пътят към утрешния ден е затворен за мен? Нима безцелно, глупаво е изживян животът ми и седя както жената до счупеното корито от приказките?”

Октомврийският преврат разхвърля членовете на това уникално семейство из различни краища на Русия и света и ако те не бяха от дворянски произход,

несъмнено щяха да постигнат значителни успехи и в предишната Русия, и извън нея. Но, за съжаление, по-малкият брат Ваня не успява да се приспособи към емигрантския живот, не успява да се развие като поет и потиска мъката с вино.

Но може да се каже, че Тася има късмет: тя е част от задружното, кипящо от мисли, импровизации и веселие интелектуално семейство Булгакови, където непрекъснато шумолят листата на четените книги, нещо, което, разбира се, не би могъл да чуе Константин Паустовски, а за което е можел само да предполага. Михаил и роднините му са поразени от разказа на Иван Алексеевич Бунин „Господинът от Сан Франциско”, четат го няколко пъти, не случайно в романа „Бялата гвардия” Елена спира вниманието си на него. Михаил смята, че този разказ е поетичен, изключително хармоничен и съвършен, — истински шедьовър на руската, а може би и на световната литература. Но младият Булгаков, бъдещ писател, който често ще използва в творчеството си, особено в ранното, реалии, не забелязва, (а може и да е усетил, но си е замълчал), че героят наистина не е изцяло измислен. Да си припомним началото на разказа, за което Тася казва уверено: „Четеш и ти се струва, че виждаш този „господин, семейството му, дори е ясно, откъде са парите му”. Тя е права. „Господинът от Сан Франциско — името му не бе запомнено нито в Неапол, нито на Капри — отиваше в Стария свят за цели две години, с жена си и дъщеря си, единствено за развлечение. Той беше абсолютно убеден, че има пълното право на почивка, на удоволствия, на пътешествие — перфектно във всяко едно отношение. Причината за неговата увереност беше, че, първо, той беше богат, а второ, току-що се беше впуснал в живота, независимо че беше на петдесет и осем години. До преди това той не беше живял, а само беше съществувал, наистина, доста добре, но все пак всичките му надежди бяха насочени към бъдещето. Той беше работил неуморно цял живот — китайците, които беше взимал на работа с хиляди, добре знаеха какво означава това — и накрая разбра, че е направил много неща, че почти е станал като онези, които си беше поставил за образец и реши да си почине”.

В този разказ Иван Алексеевич Бунин иска да покаже трагедията на човека, забогатял с неимоверно много труд, но не успял дори да се възползва от това богатство за почивка, иска да покаже един своеобразен отрязък от човешкия живот. Героят умира по пътя. „След като изпита много унижения, срещна човешкото безразличие, една седмица странства от една пристанищна барака в друга, тялото на мъртвия старец от Сан Франциско отново попадна на същия знаменит кораб, с

който съвсем наскоро с такава почит пътуваше към Стария свят. Но сега вече го криеха от живите — дълбоко скрит в промазан със смола ковчег в черния трюм... А там, на кораба, в сияещите под светлините на полилеите зали, както всяка нощ, и тази, имаше пищен бал”.

Животът и смъртта са неразривно свързани и хората, знаейки, че са смъртни, се стремят да не изпуснат нито един ден на бурно веселие. Специално наета двойка влюбени, която за развлечение на пътниците разиграва цял спектакъл от силни емоции, темпераментни желания и огнени страстни погледи, им помага да разсеят възможната тъга от дългото пътуване. „И никой не знаеше, че на тази двойка отдавна и беше омръзнало да се преструва на измъчвана от блажената си мъка под съпровода на безсрамно-тъжна музика, нито какво има дълбоко под тях, на дъното на тъмния трюм, в съседство с мрачните и зловещи недра на кораба, тежко преодоляващ мрака, океана, виелицата...”

— Той или предците му са били родени в Русия, не е задължително да са руснаци, но са били родени тук — отбелязва Тася, когато Михаил, препрочитайки разказа, стига до мястото, където е описан господинът от Сан Франциско: „Нещо монголско имаше в жълтеникавото му лице с подстригани посребрени мустаци, златни коронки блестяха по едрите му зъби, здравата му плешива глава беше с цвят на стара слонова кост”. — Струва ми се, че той отдавна се е преместил от нашата линия на уседналост ¹⁵ на евреите в Америка. Евреите и до ден днешен се гордеят със златните си коронки. И жена му според описанието изглежда като еврейка — „едра, широкоплещеста и спокойна жена”. Спокойна, защото е осигурена, а мъжът ѝ е успял да се американизира и, вдигнал крака, като останалите американци в бара, е пушил хавански пури и е пиел ликьор до почервяване...

Миша внимателно поглежда Тася, сякаш за първи път открива склонността ѝ да анализира.

Той и не подозира, колко права е тя тогава.

През 1989 година, когато попаднах на гости у братовчедка си Елена Бурова в градчето Монте Вю близо до Сан Франциско, не пропуснах възможността да посетя Колм — точно тук на местното мемориално гробище за богати хора можеше да е погребан прототипът на буниния господин от Сан Франциско. В кантората на гробището разговорът със служителите водеха братовчедка ми, мъжът ѝ Геннадий и

¹⁵ Границата на област в Руската империя, в която е разрешено постоянното пребиваване на евреи. Създадена по времето на Екатерина II и премахната с Декрет след Февруарската революция от 1917 г.

синът им Саша. Те успяха да разберат, че наистина в една от гробниците има промазан със смола ковчег с покойник, докаран с кораб от Европа. И ако назовем фамилията на починалия, ще ни покажат гробницата, в която се намира. Уви, Бунин не е предоставил на хората името на своя герой и от художествена гледна точка е постъпил правилно, господинът от Сан Франциско е обобщен образ на богаташа, измъчен от постигането на това богатство и то до такава степен, че дори не му стигат сили за почивка.

Обиколих четирите почернели гробници, постоях пред всяка от тях като смятах разликата между годината на погребението и времето, когато е написан разказът — 1915 година, но не можах да стигна до конкретен извод. Погребенията бяха от 1903, 1907, 1913 година и не успях да открия къде е погребан буниният господин от Сан Франциско, но съм почти убеден, че съм стоял на гроба му.

Един известен писател е нарекъл литературата „гробнице за първообрази”, и, може би, съм имал рядката възможност да стоя не пред литературния, а пред истинския гроб на един литературен герой.

По-късно Тася отново се връща към този разказ, към момента, в който „вежливият и изискано поклонил се стопанин — много елегантен млад човек, който ги посрещна, за миг порази господина от Сан Франциско: той изведнъж си спомни, че предишната нощ, в бъркотията, която цареше в съня му, беше видял точно този джентълмен, абсолютно същия, със същото сако и същата идеално сресана коса”.

— Това сякаш е продължение на невероятната история — тайнствено прошепва Тася. — Един от колегите на баща ми беше изпратен в Америка, за да се запознае с местната система за събиране на данъци и той разказваше, че е видял най-близкия до пристанището на Сан Франциско остров Алкатраз (островът на пеликаните), където се намира най-страшният в Америка затвор за опасни престъпници. Той почти не се охранява, тъй като от всички страни островът е заобиколен от вода, чиято обичайна температура е четири градуса по Целзий. Нито един човек не може да преодолее двете мили по вода до града. На престъпниците специално им давали топла вода, за да не свикнат със студената. Но се намерили осем души, които рискували да се опитат с плуване да стигнат до брега. Шестима загинали по пътя и телата им били намерени от полицията, а другите двама не ги намерили нито живи, нито мъртви. Из целия град разлепили портрети на бегълците, с обещание за награда от един милион за онзи, който каже къде са. Мисля, че

господина от Сан Франциско през нощта е «видял» един от избягалите престъпници, и когато го е срещнал наяве, е бил поразен.

Да видим какво пише по-нататък Бунин за героя си: „Учуден, той даже едва не спря. Но тъй като в душата му вече отдавна не беше останала и капка от така наречения мистицизъм, учудването му веднага изчезна, само на шега спомена за това странно съвпадение на сън и действителност на жена си и дъщеря си, докато вървяха по коридора на хотела. В този момент, обаче, дъщеря му го погледна с тревога: сърцето ѝ изведнъж се сви от мъка, обзе я чувство на страшна самота на този чужд, тъмен остров...”

— Бива те да си измисляш, Тася, същински мистик си! Да не би и този беглец да е бил от Русия — казва Миша, за да разсее тягостното настроение и всички се усмихват, дори Тася.

В семейство Булгакови четат и Гогол, и Салтиков-Шчедрин, и Юго и Мопасан, и творчеството на символистите... Михаил и Тася жадно попиват прочетеното, но целта на Тася е да научи повече нови и интересни неща, докато Михаил преминава школата на писателството в различните жанрове, направления, течения, като мислено отделя онова, което му е най-близко, което съответства на начина му на мислене... На преден план той поставя Гогол и Салтиков-Шчедрин.

Пътуванията му до Саратов не спират. Веднъж те с Тася, докато вървят срещу течението по Волга виждат дим над един от параходите, а след това и огън, който бързо преминава от долната палуба на горната, от една каюта в друга. Опитите за потушаване на огъня са неуспешни и тогава се раздава силен глас, който заповядва:

— Вдигнете котвата! Отрежете въжетата!

Освободеният от оковите си параход се отдалечава от кея, но не отплава към центъра на реката, а по течението, покрай пристанището, като подпалва всичко, покрай което мине — лодки, складове, хамбари, кръчми...

Хората се мятат по пристанището, объркани и слисани от случилото се, но никой не се сееща да изпрати някого, който да изтегли на буксир парахода, по-далеч от пристанищните сгради. А през това време обхванатото от пламъците пристанище бучи от разпалвания от вятъра огън, пукат горящите стълбове, стени, покриви... Запалват се дори дървените стъпала на взводовете като отрязват пътя на хората към спасителните улици на града. Настъпва паника. Миша дърпа Тася нагоре, като я държи здраво за ръката. Лицето му пламти от близостта на огъня, душата му — от възмущение. За първи път Тася чува от него думи на остро недоволство. По-късно

тя ще ги прочете в разказа „№ 13 — къщата на Елпит-Рабкомун ”, където през студените дни героинята Анушка Пиляева кърти паркета, хвърля го в печката и подпалва пожар, който изгаря къщата. По-късно, след като осъзнава случилото се, тя започва да се вайка: „Невежи хора сме ние, изостанали. Глупаци, които трябва да бъдат научени...”. За това Михаил мисли още тогава, на брега на Волга, докато наблюдава глупостта на хората, накарала ги да пуснат горящия параход по течението, покрай саратовското пристанище.

Тася си спомня как Миша се е вглеждал в хоризонта, където Волга се е сливала с небето и е мечтал да види други страни, друг живот.

— Завиждам на Бунин — казва той, — видял е много страни. Сигурно е ходил и в Сан Франциско. Казват, че е много интересен град и е съвсем европейски.

Уви, животът на Михаил Булгаков ще протече така, че освен от разказа на Бунин, няма да научи нищо повече за Сан Франциско. Тук на 27 май 1878 година е родена гениалната танцьорка Айседора Дънкан, създателка на новите форми на модерния танц, много различни от стила на американското шоу, заради което не намира признание в Америка, и, както някои американци, искрено вярва в работническо-селската победа в далечната и сурова Русия, която я приема с възторг. Там тя се е омъжва за Сергей Есенин — един истински певец на руската земя. Но след като вижда разрушената и обречена на глад страна, тя постепенно започва да разбира фалша и утопията на комунистическата идея. Случайната ѝ и трагична смърт, може би, не е толкова страшна в сравнение с онази, която вероятно я е очаквала, ако е останала в Съветска Русия. В Сан Франциско живее Марк Твен, в края на деветнайсти век тук често прекарва времето си и бъдещият писател Джек Лондон.

В центъра на града, срещу художествената галерия, има уникален паметник на жертвите на Холокоста. На земята, зад бодлива тел, лежат фигури на мъртви хора, покрити с пропити от гипс бинтове и има само една фигура, протегнала ръка към бодливата тел, като надежда за живота на цял един народ.

Зад градинката на Филберт стрийт се намира църквата „Свети Петър и Павел”, чието строителство е продължило петнайсет години. Близо до нея на Руския хълм издигат своите сгради първите руснаци в Сан Франциско. Тази църква често и с право е наричана храм, тъй като вътрешната ѝ подредба е разкошна и смайва с величествения вид на олтара, направен от различни видове оникс и мрамор. Вдясно

от олтара е разположено копие на „Пиета“ (жалост) —скулптурата на Микеланджело, която се пази във Ватикана.

В много от частните галерии могат да бъдат видени творби на руски скулптори: Шемякин, Медведев, Межберг...

Една от главните сгради в града е Сити Хол, на чиито мраморни стъпала е стоял Никита Сергеевич Хрущов, когато пристига тук за откриването на Организацията на Обединените Нации. Виждайки претъпкания с коли площад, той решава, че американците нарочно са докарали тук много коли, за да го впечатлят. Но не успява да скрие възхищението си от града, когато вижда старинните трамвайчета, събрани от цял свят, които изпълняват ролята на фуникулери ¹⁶ и винаги са пълни с туристи; или когато вижда стадо бизони да пасе в центъра на един от парковете, където срещу малка сума можеш да наемеш част от тревната площ и да си направиш семеен пикник. Когато се отбива в единствения в Америка Театър за опера и балет с постоянна трупа и разбира, че билетите са продадени за един сезон напред, Никита Сергеевич обещава на американците да превърне Владивосток в руския Сан Франциско, като искрено вярва в тази възможност, не помалко, отколкото вярва в изграждането на комунизма в Русия след двайсет години.

В Сан Франциско се намира най-голямата в града зала с десет хиляди места. Концертът по откриването обикновено завършва с увертюрата на Чайковски „1812 година“. Между другото изпълнението на тази увертюра е дирижирано от самия Чайковски при откриването на Карнеги Хол в Ню Йорк. Друг ръководител на Русия, Михаил Сергеевич Горбачов, често ходи в Сан Франциско. На територията на бившата военна база има две сгради на неговата фондация, чиито сътрудници организират лекциите на Горбачов в университетите, включително и лекции, в които става дума за екологичната заплаха, която представлява Русия за другите страни. Един анонимен жител на града казва: „Жал ми е за децата, които са се родили в Сан Франциско. Колко е тъжно, че ще пораснат и ще разберат, че другите градове не са като техния“. Много жалко, че тук не успяват да дойдат Булгакови. Споменът за тях със сигурност щеше да се запази в града. Тук пеят Аделина Пати и великият Карузо, изнасяла е представлението знаменитата театрална актриса Сара Бернар. През 1933 година тук от Санкт-Петербург пристига танцьорът и балетмайстор Джордж Баланчин (Георги Баланчивадзе). Тук гастролира

¹⁶ Релсово транспортно средство с въжена тяга за превозване на хора, или товари на неголямо разстояние, при голям наклон на трасето.

знаменитата руска балерина Анна Павлова, поставят операта на Бородин „Княз Игор” и балетите на Чайковски.

В продължение на петнайсет години директор на консерваторията в Сан Франциско е композиторът от руски произход Ернст Блох. На три годишна възраст тук от Русия е доведен станалият по-късно известен цигулар и диригент Йехуди Менухин. Тук откриват вдъхновение цигуларят Исак Стърн, пианистът Владимир Горовиц. Симфоничният оркестър на Сан Франциско е дирижиран от Юри Темирканов. Много популярни певци, композитори, актьори, родени в Русия, работят в Сан Франциско и прославят Америка: Софи Тъкър, Ал Джонсън, Джек Бени, Еди Контор, Майкъл Тилсън Томас, художникът Антон Реффриджър и онези, които споменах по-горе. Тук сега идват и се изявяват с огромен успех Елена Образцова, Владимир Хворостовски, Владимир Спиваков, Мстислав Ростропович...

За щастие, за истинския талант няма граници и дори Михаил Булгаков (който мечтае да се откъсне от страната, която не го признава и не издава книгите му) да е можел по-широко да разгърне таланта си зад граница и изобщо да удължи живота си, той заслужава признание именно в Америка, където е издадено първото пълно академично събрание на съчиненията му. Това е победа на гения и... на скромната, умна, вярна и смела спътница в живота му — Татяна Николаевна Лапа, за което много хора не знаят, а някои просто не искат да се откажат от утвърдилото се мнение. Но дотогава, както се казва, ще изтече още много вода, а ние оставихме нашите млади герои на прага на най-важното събитие в живота им — на прага на тяхната сватба, макар че за тях не е било никак лесно да прекрачат този праг. Родителите съветват дъщеря си да не избързва със сватбата. Настъпват несигурни времена, страната е разтърсвана от вълнения и безпорядък, не е далеч и войната с Германия. Николай Николаевич и Евгения Викторовна разбират, че само истинските чувства могат да запазят младото семейство в тези напрегнати и смутни времена. Те, разбира се, няма как да предвидят, колко страшни ще бъдат предстоящите събития за страната, не биха могли да знаят и че бащата на булката, действителният статски съветник Николай Николаевич Лапа, ще загине трагично през 1918 година, но биха имали реални основания за опасенията си.

